Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

ORTA DOĞU'DA TÜRK ASKERÎ VARLIĞININ İLK ZUHURU

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

74.

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
VAKFI YAYINI : 28

BU ESER

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır.

Haberleşme Adresi : P.K. 94 Aksaray - İSTANBUL
Telefonlar : 511 10 06 - 520 53 63
Dizgi : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
YULUĞ TEKİN Dizgi Merkezi

Baskı : Anadolu Matbaa ve Tic. Koll. Şti.
Tlf. 526 79 99 - 526 20 48

İSTANBUL - 1987

SUNUŞ

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı olarak yayınladığımız bu kitap, İslâm dünyası içinde Türk askerî varlığının ve nüfuzunun bir tarihçesidir.

Türkler Orta Doğu'yu kendi devletleriyle hâkimiyetleri altına almadan, askerlikteki üstün vasıflarıyla ele geçirmişler ve İslâm dünyasının tek askerî ve siyasî gücü olmaya namzet millet olduklarını göstermişlerdir.

Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin kurulmasıyla fiilen Türk milletinin hâkimiyetine geçen bu bölge, bu gün anarşinin, soğuk ve sıcak harplerin ve ızdırabın kol gezdiği bir coğrafyadır.

Türk milletinin ve ordusunun, gelecekte askerî ve siyasî güç olarak bu bölgede müessis olacak bir potansiyel olarak değerlendirildiği ve dünyada uzun vadeli hesapların buna göre yapıldığı bir gerçektir.

Kıymetli ilim adamı Zekeriya Kitapçı'yı bu çok faydalı çalışmasından dolayı tebrik etmeyi bir vazife sayıyorum.

Prof. Dr. Turan YAZGAN

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Abbasiler Devrinde Hilâfet Ordusu'nun Türkleştirilmesi: İlk Çalışmalar

ORTA DOĞU'DA TÜRK ASKERÎ VARLIĞININ İLK ZUHURU

ÖNSÖZ

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

Gerçekte Türk askerî varlığının Orta Doğu'da ilk zuhûru, bunun giderek gelişmesi ve sonunda bölgedeki bütün denge unsurlarını kendilerine değiştirerek yegâne hâkim bir unsur haline gelmesi, üzerinde çok daha etraflı bir şekilde durulması gereken önemli konulardan biridir. Her ne kadar Hz. Peygamber ve onu takib eden devirlerde Arap yarım adası ve çevresinde Türk varlığı, araştırılması zor bir konu ise de Türkler'in askeri bir unsur olarak Orta Doğu'ya ilk ayak basmaları, Emevîlerin ilk devirlerine kadar ulaşmaktadır.

Muaviye zamanında Horasan'a vali olarak gönderilen Arap komutanları, Türk yurtlarına yaptıkları anî baskın ve yağmalar sırasında esir aldıkları Türkler'i bir taraftan Arap şehirlerine sevkederken, diğer taraftan da onları teşkilâtlandırarak Doğu çephesinde, harbeden Arap askerleri safında çok kuvvetli bir birlik oluşturmuşlardır. **Hatta Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerin fethedilmesinde bu Türk birliklerinin büyük hizmetleri olmuştur.**

Fakat Türkler'in, Orta Doğu'da vurucu bir güç olmaları, özellikle hilâfet merkezinde askerî aristokrasiyi ele geçirmeleri, ilk Abbasî Halifelerinden **El-Mansûr** zamanında başlamış ve daha sonraları yavaş yavaş gelişerek en yüksek zirveye ulaşmıştır. **El-Memûn,** hilâfet ordusunun Türkleştirilmesinin temellerini atmış, **El-Mu'tasım** bu büyük oluşumu gerçekleştirerek Türkler'den oluşan büyük bir ordu kurmuş ve onlar için belki tarihte ilk defa olmak üzere bir **Ordu Kent; Samarra** şehrini inşa ettirmiştir, **El-Vâsık** ve hele **El-Mütevekkil** devirlerinde ise **Türkler Orta Doğu'da hilâfet ordusu ve askerî aristokrasiye tamamen hâkim olmuşlardır.**

Haddi zâtında bu ilk merhaledir. Yani Türkler'in Abbasiler devrinde, askerî aristokrasiyi ele geçirerek hilâfet ülkelerinde bir varlık haline gelmeleri, dağılmak ve çökmek emâreleri göstermeye başlayan İmparatorluğa yeni bir güç vererek, onu yeni, zinde bir hayata kavuşturmalarıdır. Bundan sonra ikinci merhale gelmektedir. O da Türkler'in Orta Doğu'ya bir kurtarıcılar ordusu olarak gelmeleri ve bütün Orta Doğu ve eski hilâfet ülkelerine sahip çıkmalarıdır. Artık bununla yeni bir devir yani **Türkler'in idaresinde Orta-Doğu devri başlamış ve bu devir Birinci Dünya harbinin sonuna kadar devam etmiştir.**

Bu ikinci gelişmenin öncülüğünü **Selçuklular** yapmışlardır. Selçuklular, Abbasî İmparatorluğunun gerek dinî, gerekse siyasî bakımdan tam bir buhran ve çalkalanmalar içinde kaldığı acı bir dönemde tarih sahnesine çıkmışlardır. Doğudan kopan bu ilahî fırtına sanki ilahî bir rahmet olarak Orta Doğu'ya yağmıştır. **Selçuklu Türkleri, mekân ve zaman mefhumunu aşarak Orta Doğu'ya gelmişler, Şiî Büveyhîler'in elinde hor, hakir âdeta bir esir olarak yaşayan Abbasî Halifesi'ni kurtarmakla kalmamışlar aynı zamanda Sünnî Doktirinin zaferini ve hilâfet müessesesinin de üstünlüğünü sağlamışlardır.**

Ondan sonra devreye **Osmanlı Türkleri** girmiştir. **Osmanlı Türkleri'nin gerek kuruluş felsefesi gerekse daha sonraları Türk ve İslâm dünyası için ifade ettiği askerî misyon, ne kendilerinden önce ve ne de kendilerinden sonra kurulmuş hiç bir İslâm devletiyle mukayese edilemeyecek kadar zengin ve haşmetlidir.** Dünyada, İslâm cihad ruhuna sahabe devrinden sonra, onlar kadar kendini adapte eden ve kendini İslâm Dini espirisine bu kadar adayan başka bir millet yoktur. Sanki onlar Mekke'yi fetheden o mukaddes gücün bir devamı idi. Daha sonraları Kudüs'ü alan bu ruh Osmanlıların şahsında tecellî ediyordu. Onlar, bu aynı ruh ve heyecanla İstanbul'u fethetmişler sonra Roma'ya yönelmiş ve Viyana'ya kadar da ilerlemişlerdir.

Hz. Peygamber ve O nun etrafında çepeçevre halkalanan O sahabiler, sanki Osmanlı Türkleri ile "bir gaziler nesli" olarak âdeta yeniden ve bir kere daha tarih sahnesine çıkıyorlardı. Zira Mekke'nin fethini müteakip hemen Kâbe'nin damına çıkarak "**Allah (C.C.)'ın Birliğini**" ilân ve bunu lâhuti sesiyle dalga dalga insanlığın muzlim afakına ulaştıran Hz. Peygamber'in müezzini **Bilâl-i Habeşî** ile, asırlardır ayakta duran en cebbar komutanlara meydan okuyan O mağrur Bizans surlarına tırmanarak İslâmın tevhid sancağını onun burçlarına diken heybetli Türk, **Ulubatlı Hasan** arasında ne ruh ve ne de ifa ettikleri yüce misyon bakımından her hangi bir fark yoktur.

Yine bunun gibi Mekke'yi fetheden ve Kâbe'ye gelerek, onun harîm-i ismetine sığınmış, kara talihlerinin zebunu olmuş âsî ve fakat ümidsizlik içinde kıvranan binlerce şaşkına "**—gidiniz artık hepiniz serbestsiniz!**" Diyen muzaf-

fer İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed (S.A.V.)'le, İstanbul'u fetheden ve dünyanın en muhteşem mabedlerinden biri olan Ayasofya'ya gelerek, onun karanlık dehlizleri arasında her şeyden ümidlerini keserek bekleşip duran zavallılara "**-gidiniz bundan sonra herkes dininde serbesttir!**" diyen yüce Türk padişahı **Fatih Sultan Mehmet**'in sergilediği manzara bizler için ne kadar ulvî ve göz yaşartıcıdır.

Osmanlılar'dan misâl olarak zikredebileceğimiz olaylar bunlardan ibaret de değildir. Bu yüce, misyon benzerliğini yansıtan daha bir çok ibret verici olaylar vardır. Meselâ, **Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm ordularını zaferden zafere koşturan ve çok kısa bir zamanda birlik ve beraberlik içinde İslâm devletini güçlü bir imparatorluk haline getiren Hz. Ömer (R.A.)'le, ilk defa İslâm dünyasını Türk'ün gücü ve İslâmın bayrağı altında toplayan cihangir Türk Hakan'ı Yavuz Sultan Selim Han dava ve hizmet anlayışı bakımından aynı yüce gayenin içindedir. Hatta ben her zaman, Yavuz Sultan Selim'in şahsında Hz. Ömer (R.A.)'i arayıp durmuşumdur.**

İşte Orta Doğu'da Türk askerî varlığının zuhuru konusunda yaptığımız bu çalışmalardan asıl maksadımızda budur. Yani İslâm dünyasının, hatta bir çok yönlerden bütün insanlığın hayrına olan bu büyük oluşumun oturduğu zemini aydınlatmak, neticelerini tespit etmek ve yavaş yavaş bir değerlendirmeye doğru gitmektir, Zira çok yakın bir tarihten başlamak üzere gerilere doğru bakıldığında Türk askerî varlığının Orta Doğu'da zuhuru on asra kadar ulaşmaktadır. Bu demektir ki on asırdan fazla bir süredir Türkler bu topraklarda aktif bir rol oynamışlardır. **Çok uzun asırları ve bir çok milletlerin varlığını kucaklayan bu devirlerde, bölgedeki Türk askerî varlığının Anadolu'nun bağrında yükselen ve bir çok efsanelere konu olan Ağrı Dağı gibi yüce ve heybetli olduğu görülür.**

Zira, Orta Doğu'ya Türkler'in hâkim olmaları iledir ki İslâm dini doğduğu topraklara cekilip gitmekten kurtulmuş, onlar sayesinde Araplar parçalanıp yok olmak yerine yeni bir yaşama imkânına kavuşmuş ve onlar sayesindedir ki, İslâm dini diğer dinlere nazaran yani, hem siyasî hem dinî rekabet bakımından gücüne erişilmez bir üstünlük kazanmıştır **Bu bakımdan diyebiliriz ki İslâm dini en ihtişamlı izzet ve ikbâl bakımından en parlak devirlerini artık bu Türkler sayesinde yaşamıştır.**

Müslümanların çökmesiyle İslâm dünyası ve genel olarak insanlık ne kaybetmiştir? bu bir sorudur. Belki genel manada bunu değerlendirenler ve muhasebesini yapanlar olacaktır. **Halbuki bundan çok daha önce, Türk unsurun Orta-Doğu'daki askerî varlığı nüfuz ve hakimiyeti, şu veya bu şekilde son bulduktan sonra, eski hilâfet ülkesinin bu toprakları, Araplar, diğer İslâm devletleri, hatta bütün insanlık ne kaybetmiştir? Bu onlara neye mal olmuş veya olacaktır? İslâm dininin kayıpları nelerdir? Önce bunların muhasebesi yapılması ve gerçek-**

ci yoldan hiç bir aşırılığa kapılmadan tarihin âdil hükümünü verebilmesi için bazı hususların tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bizim için hem tarih, hem de o şerefli maziyi bize armağan edenlere karşı bir vebâl ve bundan da öte, bir vecibedir. Bu taktirde, bölgenin bu gün içine düştüğü cehennemî çıkmazın altında yatan sebebler çok bariz bir şekilde gözler önüne serilecek ve bir çok istifhamlar da gerçek cevabını bulmuş olacaktır.

İşte elinize sunmaktan mutlu olduğumuz bu eseri ortaya koymaktan maksadımız, bu büyük değerlendirmeyi yapmak isteyenlere belirli ölçüde yardım ve onların Türk tarihinin böylesine önemli bir meselesi hakkında görüş açılarını tespit etmektir. Yoksa gayemiz ilk devirlerden başlayarak **Emevîler Abbasîler,** özellikle **Selçuklular** ve **Osmanlılar** da dahil zamanımıza kadar Türkler'in bir çok kahramanlıkları ile dolu olan askerî tarihini yazmak değildir.

Konuya bu açıdan yaklaşılması iledir ki, dört yüz sene bu toprakları sulh, emniyet ve istikrar içinde idare edenlerden sonra onların yerine gelenler ve dünyanın bu en önemli stratejik bölgesini büyük bir otorite boşluğuna itenler, bu yöndeki ihtirasları ile ilâhî iradeye karşı tavır takınanların nasıl olup da buraları beş-on sene gibi kısa bir zamanda bir barut fıçısı, bir ateş kasırgası, bir kan gölü haline getirdikleri anlaşılmalıdır. Bu tarihî gerçeğin ortaya konulması, hem tarih, hem de bu topraklarda yaşayan milletlerin hayrına olacaktır.

Bu arada Türk tarihi, Türk medeniyeti ve kültürünü ihya etmek için didinen ve bu uğurda bir birinden güzel bir çok eserler yayınlamakla milletimizin çok haklı olarak şükran ve minnetlerine mazhar olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın değerli başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan ve onun seçkin elemanlarına teşekkür etmek benim için kalbî bir bahtiyarlıktır.

THE MILITARY APPEARANCE OF THE TURKS

IN THE MIDDLE EAST

Assot. Prof. Żakaria KITAPCI

Head of Department of History
University of Fırat ELAZIG/TURKEY

As a matter of fact, the Turks especially after adhering to the **Muslim Community,** they became a dominant military power in the **Middle East** in a short time. The military supremacy represented by the Turks in the Middle East, started as early as Abbasids and continued up to the disentagration of the **Ottoman Empire** after the First World War.

They ofcourse played a very important role for a millenium of a century as a fighting power against the social and political upheavals in the Middle East and protected to the old caliphal lands including a big part of Europe to its internal and outsider enimies. While explaining the position of the Turks and their military mission in the moslim countries B. Lewis an eminent scholar says that; **olmost every where else in the Middle East, the Turks though a minority for med the ruling element. Even in Persia, Siyria, and Egypt even as far away as Muslim India the ruling dynasties were Turkish, the armies were Turkish, even the over whelming mass of the population were not. Through a millenium of Turkish hegomony it came to be genarally accepted that the Turk commanded while others obeyed and non Turks in this authority was regarded as oddity.''**

But here a guestion is arising; When the Turks appeared in the Middle East and how they establashed their military and administrative supremacy in the most geostrattejik parts of the world? Infact except for a few verses dating from the pre Islamic period of **Arabic poetry** about the Turkish military hiroism and a good number the **Hadith of the Holy Prophet,** mostly recorded by the famous scholars in their authantic collections, the early and possibly social and political realations which might have exist between the Arabs and the Turks during the pre and early Islamic periods still remains an obscure but important subjects,un explained in the pages of the **Turco-Arap** history. But there might be some slight nerrations and objects like a **Turkish Tent** (قبة تركية)

in the life of the Holy Prophet, gave us some insight in the existance of the Turks in the Arap society particularly in the time of the Prophet of Islam.

There are ofcourse some reasons like the geographical isolation of the **Arabian Peninsula** from the main body of Asia and its mostly deserted structure which made it non etractive for the Turkish nomadic immigrants, played an important but negative role for the improvment of the military and political relations between Araps and the Turks.

Insipite of these geographical factors, which impeded the several developments among the two nations, the Turks appeared in the Middle-East almost in succession in the important Arap cities in parallal to the Arabic expention in the **East** and their conquest of **Central Asia**, during the early umayyads period.

Infact, the Arabs after achieving a strong unity through the Islamic Faith for the first time in their long history, spread all over the world from the Arabian Peninsula with a new religious aspiration and became the founders such a mighty empire streaching from the **Central Asian** steeps to the shore of **West-Africa**. They conquered the whole of **Persia** with a few lightening wars and also reached the **Oxsus River which is accepted a traditional border between IRAN and TURAN since its early ages of the history.**

When the Arabs started their invisions to the **Lower Türkestan** (in Islamic sources Mawarau'n-nahr), insipite of the strong prohibition of the Caliph Omar, at the biginning of the Umayyads period during the time of Muawiya (661—779), that paved the way for the Turks to come more often to the big Arap cities in the Middle East as mercenaries. They first appeared in **Basra**, **Wasıt**, both are in Iraq, **Damascus**, later on **Bağhdad**, **Samarra** and soon became an effective military power around the high ranking officials including the chalifs.

* * * * * * * * * * * * * * * *

The clearest indication about the early Turks in the Middle East are the **Turkish Archers** who settled in Basra, a military garrison founded by the Orthodox Caliph Omar. According to these narrations from the main source, **Ubaidullah b. Ziyad**, who appoited a military governer to Khorasan by Muawiya b. Abu Sufyan, the first cabable Umayyads Caliph and the outstanding figure in Islamic History, he prepared an army and attacked Bukhara. (54/673) After his brillant victory against the small local state of Bukhara wich was ruled by a Turkish origine queen called **KHATUN** at that times, he got many prisoners and terned back to **Marw** to their military headquarters in Iran. Later on he brought 2000 from these healthy Turks to Basra and regestred their name for the regular wages.

Probably they were the first Turkish mercenaries who came to the Middle East in the early Islamic period and were employed as security guard to restore order in the wide regions centered in Basra. **Rashid et-Turkî**, was the commander of this Turkish archers rendered exellant services to put an and to some internal strife and temptations. One occasion the Governor of Basra sent them to Yamamah to reduce the bedoin Arabs who rewolted and commited many murders. .

On the other hand its intresting to note that the **Imperial Guards** for the Umayyad Caliphs also formed from the Turks around the same period. They came may not be small in their number to Damascus as prisoners of war and recruited bay the Caliphs as im-

perial guards for their personnal and administrative sacurity. Because we are understanding from some of the events which occured in the time of **Abdu'l-Mâlik b. Marwan** (685/705) the Turks whom were from FARGHANA, were functioning as imperial guards in Damascus and were effective to suppress on the rioting of **al-Haris a false prophet** against the Caliph particularly in Kuds and restor the stability in the trobled regions.

With **Said b. Osman** the son of the third orthodox caliph, another further step had been taken for the Turks during his governership in Khorasan in the time of Muawiya. (55/674) He introduced a new policy and formed a Turkish units for the first time as fighting power beside the Arap soldiers, mostly from the captives, wihch he took from Samarkant the famous Turkish military center, after a sudden attack he luanched against to the local Turkish ruler.

Kutaiba b. Muslim, the great Arap commander who conquered the Lower Turkistan, followed the same policy for the recruiting of the Turks as regular soldiers. He after conquering Bukhara, as well as Samarkant again initiated the same policy of levying auxiliary troops from the local people to serve the Arap army when their services are required. Thier number were verified between 10.000 to 20.000 according to our several sources. Turkish auxiliary troops in Umayyad army were participating the wars and acompaniying the Araps in their raids to the big cities of Turkestan. They were taking active part to win the final viçtory of the Arabs. Even Kutaiba, as it is stated by H. R. Gibb, **succeeded in conquering the city of Samarkant-mostly populated by the Turks-with the strong help of this auxiliary troops in his army.**

When his social and military positions rapidly deteriorated with the death of al—Hajjaj, his protector against the tricks that created by his opponents in the Umayyad Court and also with the ascendance of Sulaiman the son of Abdu'l-Mâlik to the throne of caliphate, Kutaiba remembered the Turks one more in his army before supmitting himself to the iron will of his destiny. He was seeking help from the Turkish as well as from the Persian lords as savior of his life against the Arab troops were urged on to mutiny and though Kutaiba managed for a time to keep the support of the Persians and Turks in his around but it was not for long.

After the tragic death of Kutaiba due to the tribal rivalry by his own soldiers who he made them victorious and wealthy the Turkish auxiliary troops continued its existance and supported the Arabs as fighting power beside regular Arab army in Turkestan in the whole Umayyad era. Its intresting to note that on many occasion the Governors of Iraq were sending meterial help to the military governors of Khorasan for financing or the equipment of these non Arabs soldiers.

Nasr b. Seyyar, the last Umayyad governor of Khorosan launched several attacks on the semi-nomadic Turkish forces led by **Kulchur**, the founder of a newly appeared Turgash state. The Turkish soldiers were always taking active part on his expedition towards the iner side of Central Asia. Even he developed his family reletions with the local Turkish cheifs and his doughter merried with a Turkish prince the ruler of Bukhara named **Tuğshad.** After defeating the strong Turgesh army led by Kulchur and killing him in a most tragick way he marched to **Shash**, that is called to day **Tashkent**, hopping to extend the Arabic occupation up-to the **Chiness Wall.** Probably this was not but only

to strenghthen his power and to raise his military fame like what was done by Kutaiba

According to the narrations of at-Tabarî 20.000 non Arab soldiers mostly the Turks were acompaniying him on his expedition in Central Asia. This number, that is recorded by the several authority, at the same time give us a sufficent idea about the Turks and how they were powerfull if we compered with them the differant tribalistic units where their numbers were hardly verifying between 4.000 to 10.000.

* * * * * * * * * * * *

In our previous pages we tried to give a considerable account of the early Turks in the Middle East during the entire Umayyad Period and their military existance in the Arab Army in Khorasan. When the Abbasids came to the power through a bloody mass revolution against the Umayyads rule, the Turkish sovereignty increased gradualy in the army as well as in the administration to such extend that **they were capable of making and unmaking the Caliphs**. The Turks were the only dominant military force to restore the order and stability in the wide multinational Caliphate Empere.

Therefore there is no exaggration in the following verse that is recorded **by al-Masûdî** a great contemporary historian inconnection with the Turks and their strong position in the Abbaside society. He is bitterly comlaining against the increasing Turkish power and authority in the whole social and military fields in the following statement and says that;

اصبح الترك مالكي الامر والعا - لم ما بين سامع و مطيع

"The Turks became the master of the world to such an extent that, the rest of the people either listeners (to their orders) or to obey (to them what they said)."

In fact, before joining to the regular Abbasid army as mercenaries during the Caliphs, the Turks played important role in overthrowing the Umayyads from the throne [illegible] the army of **Abu Muslim al-Khorasanî**, when he rised his revolutionary black standard in the East. Even the revolutionary spirit which is represented by Abu Muslim and toppled the Umayyads was ofcourse the similar Turkish military sipirit which had fought against the Arabs since their coming to the Oxus Vally.

As much as consern in Abbasids period, it is generally a[illegible]pted that it was al-[illegible] 53-772) the founder of the Abbasid dynasty who paved the way for the first time [illegible] the Turks for their coming to Bağhdad to serve the Abbasids Caliphs as sodiers. Beside a considerable number of the Turks in the Caliphat army, al-Mansur also employed the Turks in the civilian administration. Eventualy these civilian Turks became a key figure in the Abbasid House. Forinstance **Hammad et-Turkî** was from one of these Turks who atracted the attantion of al-Mansur and became an autstanding person since his early period.

Al-Mansur died in Bağhdad in (169/772), after sitting on the throne for nearly 21 years, then **Al-Mahdî** his son became the Caliph. He followed the same multinational tendency a policy was founded by Al-Mansur and gave chance for many Turks and employed them in the army as well as in the civil administration. Beside the other Turks in the army **Shakir et-Turkî** and **Al-Mubarak et-Turkî** were among the high ranking military commanders serving the Abbasids Court in a more cordial way during the whole period of Al-Mahdî.

When Harûn ar-Rashîd became Caliph (786-808), the door is opened for the

Turks as soldiers also **Turkısh origine concubines** who dignified in the place of Harûn ar-Rashıd like **Marajil** and **Marida** who give birth to the two iluminous Caliphs in Abbasid history, namely **Al-Mamun** and **Al-Mutasım,** there were a number of the leading Turks in the army as well as in the civilian administration.

On the other hand, out of the regular Turkish units in the Caliphat army the **Imperial Guards,** formed from the young and healthy Turks, were more glorious in the time of the Abbasid Caliph Harun ar-Rashıd. These young, healthy and atractive Turks are recieving the foreing embassadors who came from differant part of the world to great the proud caliph, **"the Commander of the Believers"** of the Muslim World. They were showing the glory of his majesty the Caliph for those foreigners. **Ibnu Abdu Rabbih,** in his book called Al-Iqd Al-Farıd, cites several case like that and speaks of a delegation sent by one of the **King of India** to Bağhdad with a many valuable presents like swords, Indian cloths and ect. They ofcourse were welcomed with great and pompous ceremonies by his imperial Turkısh Guard in Bağhdad. According to our sorce; **"When the ambassador came to the gate of the place the Turkish İmperial Guards were asked to stand in two lines on thier way and weared their arms. They did it to such extend that no one could see them except their eyes. Then the ambassador was permitted to the audiance of the Caliph Harun."**

Infact, insipite of this significant developments, the first deleberate attempts has been made for the Turkification of the Caliphat army by Al-Mamun when he came to power after a terrible struggle with his steb brother Al-Emın (813/833). He wanted to rebuilt the chaliphat army mostly depending on the newly converted muslim Turkish elements from the central Asia. But in those day the Persians as well as the Arabs also were the strong candidates for this royal service.

As we understood from the several source that in those days the Turkification of the Caliphat army was probably the most important problem among the Abbasid intellectual in Bağhdad. In this delicated case Al-Mamun followed more realistic way instead of taking a personnal initiative that might led another crise among the rival groups who has the sword still in their hands.

For this, he held several meetings in a consultative way and called up the top officials mostly from the army and government and asked them to discuss this important case in a wider way just to reach a rational conculusion.

Whatever he may have a good openion about the Turks and sincere in his faith for the Turkification of the caliphat army Al-Mamun, could not put his good idea in to implementation due to some of the infuluential Arabs and Persian commanders who were insisting on their Arabic and Persian nationalism. But the Turkification of the Caliphat Army will be complated when Al-Mutasım who has **Turkish blood** from his mother side, became caliph (833/841). Because he loost all of his confidance on the Arabs and Persians as a soldiers and opened the door for the Asian Turks, braver step people and the sons of his uncles.

You will find a complate account of this important developments that changed the social and political current of the Middle East history in the book that is presented in Turkish.

ORTA DOĞUDA TÜRK ASKERÎ VARLIĞININ İLK ZUHURU

G İ R İ Ş

Hz.Muhammed'in Medîne'de büyük bir ihtimamla kurduğu ilk şehir devleti (city state), daha sonraları yerini Çin Seddi'nden,Atlas Okyanusu sahillerine kadar yayılan çok geniş bir imparatorluğa bırakmıştır. Müslüman Araplar, bir taraftan bu şekildeçokgüçlü bir devlet kurmanın mücadelesinin yaparken, diğer taraftan da muasır devletlere **askerî, siyasî** ve **dînî** yönlerden çok daha üstün olduklarını kabul ettirmek için uğraşmışlar ve bunda büyük ölçüde muvaffak olmuşlardır. Askerî ve siyâsî üstünlüklerini özellikle çok yüksek moral ve disiplin güçlerini **Bizans** ve **İranlılara** karşı daha ilk devirlerde bir kaç büyük zaferle kabul ettiren Araplar, **dil** ve **din** yönünden de aynı derce de önemli başarılar elde etmişlerdir. Netîce de İslâm Dini, bu büyük yüksek mücadeleler sonunda kıtalar arası bir din olurken **Arapça** da batıdaki eski **Lâtince** gibi Doğu ülkelerinde özellikle İslâm milletleri câmiâsında büyük bir nüfûza sahip olmuş ve asırlarca zengin bir ilim, edebiyat ve şiir dili olarak kullanılmıştır.

Durum sadece bir kaç cümle ile hulâsa ettiğimiz şeylerden ibaret değildir. Hz. Peygamber'in nübüvveti ile başlayan ve Onun hicretiyle (622) şekillenen bütün bu baş döndürücü gelişmelerle İslâm Dini bir sıçrama daha yapmıştır. İslâmiyet, bir taraftan, bütün dünyaya meydan okuyabilecek güçlü bir devlet ve kıtalararası koca bir din olurken, diğer taraftanda onun kültür ve medeniyet yönü oluşmuş ve böylece **Orta Çağlar boyunca eski dünya kıtalarını aydınlatan insanlığın hayrına göz kamaştırıcı parlak bir medeniyet doğmuştur. Temelini iman ve İslâm hidayetinin oluşturduğu bu medeniyet şüphesiz islâm Kültür ve Medeniyetidir. Türkler bu medeniyetin büyük mimarları arasındadır.**

Türklere gelince; nasıl ki Araplar, asırlık Bizans ve Sasanî devletine karşı kısa bir süre içinde askerî üstünlüklerini kabul ettirmişlerse, bu defa Türkler, Müslüman Araplarla temasa geçmelerinden hemen sonra askeri meziyetleri bakımından onlardan çok daha üstün bir millet olduklarını, (hatta Araplardan bile) kabul ettirmekte gecikmemişler ve kısa zamanda Orta Doğuda çok güçlü kuvvetli bir askerî varlık haline gelmişlerdir. Onların Orta Doğuda ki bu etkinli-

ği; Selçuklulardan çok daha önce başlamış ve yirminci yüzyılın başına kadar da devam etmiştir.

Gerçekte Emevîlerden, Halife **Muaviye** zamanında (661-679) başlayan Orta Doğuda ki Türk askerî varlığı, Abbasîlerin ilk devirlerinde özellikle **El-Mu'tasım** devrinde(833-841) zirveye doğru tırmanmıştır. Bu devirlerde Abbasî toplumda hilâfetin güç ve kuvvetini Türkler temsil eder olmuşlardır. Hilâfet ordusu büyük ölçüde Türkleşmiş, Abbasî Halifelerinin tayin ve azilleri tamamen bu asker Türk aristokratlarının arzusuna göre yapılır olmuştu. O kadar ki bu durumdan acı acı yakınan bir Arap şairi şöyle deyecektir:

خَلِيفَةٌ فِى قَفَصٍ ـ بَيْنَ وَصِيفٍ وَبُغَا
يَقُولُ مَاقَالاَ لَهُ ـ كَمَا يَقُولُ الْبَبَّغَا

"Halife Vasîf'le Boğa arasında sanki kafesteki bir kuş gibidir.

O, papağanlar gibi, onlar kendisine ne söylemişlerse o da onu tekrar edip durmaktadır[1].

Şimdi aklımıza şöyle bir sual gelmektedir. O da, Türkler nasıl olupta çok az ve bir azınlık olmalarına rağmen, Orta Doğu'da böylesine güçlü askerî bir varlık haline gelmişler ve uzun süre Abbasî toplumunun mukadderatına hâkim olmuşlardır. İşte bu küçük araştırmamızda bu suale cevap aranacaktır. Daha açık bir ifade ile, bu beklenmedik oluşum ve gelişmeler üzerinde durulacak ve bir senteze doğru gidilecektir. Ancak bu konuya daha etraflı bir şekilde **Türklerde askerlik ruhu** ve bunun önemine kısada olsa temas etmemizde yarar vardır.

Şu bir gerçektir ki Türkler insanlığın müşterek medeniyetine tarih boyunca yaptıkları çok önemli hizmet ve tesirlerin yanısıra, eski dünya kıtalarında yaşayan milletlere askerlik ruhu ve üstün moral yönünden de çok derin tesirler bırakmışlardır. Türkler tarih sahnesine diğer bir çok üstün meziyetleri yanısıra, daha ziyade asker bir millet olarak çıkmışlardır. Onlar, uzun asırları kapsayan tarihî seyirleri içinde bütün sosyal,siyâsî çalkalanmalar, hatta bazan büyük talihsizliklere rağmen ancak varlıklarını bu millî meziyetleri sayesinde ayakta tutabilmişlerdir. Bir bakıma Türklerin İslâm Dinine girmeleri, bütün varlıkları ile bu dine sahip çıkmaları, onu bütün bir cihanın husumetine karşı asırlarca korumalarıda,İslamiyetin Türklerin bu yüce meziyetlerini besleyici ve doyurucu bir din olmasınında önemli bir rolü vardır. Belki bu temel karakterleri sebebi ile Türkler tarihe ORDU-M LLET olarak geçmişlerdir. Bu hususta doğulu ve batılı bir çok yazarlar ilginç yorumlarda bulunmuşlardır. Meselâ;

Türklerin askerî meziyet ve üstünlüklerini beyan etmek üzere, **Fezâilü'l-**

1- Yakûbî, Tarih, Beyrut, 1969, II, s. 490. Kitapçı, Z., **et-Türk**, Beyrut, 1972, s. 160.

Etrak adıyla destanî bir eser yazan büyük Arap edibi **El-Cahiz; "Bir tek Türk yalnız başına olsa da bir milletir"** demiştir[2]. Aynı Müellif bir başka yerde ise **Arap askerlerinin kalblerini korkudan titreten Türkler gibi başka millet yoktur"** diyecektir[3]. Çağdaş yazarlardan C. Eliot, Türk'ün tarihin ilk çağlarından beri devam edip gelen bu askerlik ruhunun azametini şu cümlelerle ifade etmektedir;

Alelâde Türk bile haddizatında şerefli, haysiyetli, çok iyi ruhlu bununla beraber çocuklarına düşkün hayvanlarına karşı şefkatli ve üstelik çok sabırlı bir kimsedir. Fakat o hele bir harb hâleti ruhiyesine girmeye görsün! O zaman O, kâh HUNLAR, Avrupayı titreten Attilâ, kâh dünyayı sarsan CENGİZ-HAN gibi müthiş bir harpçi olur. Karşısındakileri merhametsizce öldürür, yakar, yıkar, onun önüne geçmeye imkân yoktur[4].

A. Toynbee, Türkleri çok haklı olarak **fighter-harbçi** ve toprağa bağlı oldukları içinde **"farmer-çiftçi"** bir millet olarak tavsif etmiştir[5]. Onun içindir-ki, Türkler B.Lewis'in de ısrarla işaret ettiği gibi, her gittikleri yerde bu meziyetleri sayesinde bir azınlık olmalarına rağmen gerek **Hindistan** gerekse **Mısır'da** daima milletleri idare eden hâkim bir unsur olmuşlardır[6].

Yukarıda Türklerin İslâm Dinine girmelerinde, onun Türklerin temel karakterlerinden biri olan askerlik ruhunu beslemesinin hatta **"şehitlik"** ve **"gazîlik"** gibi yeni yeni mefhumlarla daha derin boyutlar kazandırmasının şüphesiz önemli rolü olduğunu belirtmiştik. Bu gerçeği biraz açıklamamız, İslâmiyetle eski **Arî Dinlerinin** bu yönde küçük bir mukayesesini yapmamız herhalde yararlı olacaktır. Şöyle ki: temeli Tük kahramanlığı, cesaret ve yiğitliğine dayanan bu askerlik ruhunu bir türlü hazmedemeyen Arî dinleri, İslâm Dininin aksine Türk toplumu için bir bakıma çok yıkıcı olmuştur. Zira, **Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi bu eski Arî dinlerinin tesiri altında kalan Türklerin cesaret, mertlik, şehamet ve gayret duygularını dumura uğrattığı görülmüştür.** Büyük Arab edibi El-Cahiz'ın bile bu meşum durum nazarı dikkatinden kaçmamıştır. O şöyle demektedir;

"Türkler zındıklık (yani Budizm veya Manihaizm) dinine girince artık harblerde mağlub olmaya başladılar. Türklerin en kahramanlarından olan Dokuz oğuz (uygur) kabilesi işte bunlardan biridir. Halbuki, Dokuzoğuzlar Karluk Türklerinden sayıca bir kaç kere az olmalarına rağmen savaşlarda daima ileri giderler ve üstün olurlardı. Neyazık ki, onlar zındıklık dinine girmeye başladılar, artık onların dilleri destan olan kahramanlık duyguları yok olmuş ve şecaatleri-

2- el-Cahiz, **Fezailü'l-Etrak**, (Resailü'l-Cahiz) Kahire, 1964, I, s. 65.
3- el-Cahiz, **Fezail**, I, s. 79.
4- Eliot, C., **Türkey in Eorupe**, London, 1945, s. 93.
5- Halling, G., **A Study in Turkish Values**, London, 1954, s. 1[illegible]
6- Lewis, B., **The Middle East and West**, London, 1960, s. [illegible]

de son bulmuştu"[7].

Kahramanlıkları dillere destan olan ve pek çok Arap kaynaklarında Türklerin en haşin kabilesi olarak zikredilen Dokuz Oğuzlar'ın Buda, Mani, gibi eski Âri dinlerinin aralarında yayılmasıyla millî karakterleri olan askerlik ruhunu yavaş yavaş nasıl kaybettikleri sadece El-Cahiz değil diğer Arap yazarları tarafından da müşahade edilmiştir. Meselâ; **Tamim b. Bahr**, Dokuz Oğuz kabilelerinin meskûn oldukları yerlere yaptığı seyahatler sırasında gördüğü ilginç müşahedeleri anlatır. Onların arasında daha ziyade budizm, Mani ve Zerdüştlük dinlerinin de yayıldığını hatta önceleri daha da kuvvetli olan Zerdüştlük dininin, Mâni dininin süratle yayılmasından sonra yavaş yavaş eski kuvvet ve gücünü kaybetmeye başlandığını söyleyen müellif en sonunda **bütün bu dinlerin Türklerdeki askerlik ruhunu inanılmayacak kadar zayıflattığını itiraf ederek biraz önce müşahedelerini naklettiğimiz el-Cahiz'le aşağı yukarı aynı noktaya gelmektedir.**[8]

Mamafih eski Türklerin, temel vasıfları olan Türk militarizmini yok eden ve onun yerine bir takım mistik duygular getiren bu kabil dinlere sosyal hayatlarında yer vermedikleri ve pek fazla ilgi göstermedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Türk büyükleri bu kabil dinlerin Türk sosyal hayatına yerleşmesinin daima karşısında olmuşlar ve onun Türkler arasında yayılması ve dal budak salmasına pek fazla müsamaha etmemişlerdir. Türk tarihinde millet hayatının İstikbâl ve mukadderatı ile ilgili böylesine asil davranışların gerçekten de iftihar edilecek ilginç örnekleri vardır. Meselâ:

Gök-Türkler devrinde (VI. asır) **Hint- Baharat Yolunun** tesiri ile olsa gerek, Budizm misyonerleri, Türk boyları arasında çok kesif bir faaliyet göstermişler ve bunun neticesi bir çok Türkleri Budizm dinine sokmaya muvaffak olmuşlardı. Söz konusu misyonerler, faaliyetlerini o derece ileri götürmüşlerdir ki, biz olayların seyrinden onların Türk Hakanı'nın bile nazarı dikkatlerinin çektiklerine belki ona yakın çevrelere kadar sokulup hatta Türk Hakanı'na bile nüfuz etmeye muvaffak olduklarına kani olmaktayız. O kadar ki, Türk Hakanı, Bilge Kağan, Budizmin (Birazda Çinlilerin zıddına olarak) Gök-Türklerin resmî dini olmasını tavsiye edecek kadar ileri gitmiştir. Fakat onun maiyyetinde büyük bir talih eseri gün görmüş akıllı Türk milletinin karakterlerini çok iyi bilen güçlü devlet adamı **Tonyukuk-Han** vardı. Yetmiş yaşında idi. Onun bugün bile hayranı olan Alman bilim adamları takdirlerini açıklamak için Ona **"Göktürk Ha-**

7- en-Necm, V. T., **el-Cahiz vel-Hadıratü'l-Abbasiyye**, Bağdad. 1965, s. 130. el-Cahiz, Hıristayanlık içinde aynı görüşleri ileri sürmekte ve Sasanîlere karşı mağlup olan Bizanslıların bu mağlubiyetlerine sebeb olanların Hıristitan olmalarını göstermektedir. Krş. Barthold, T. W. **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler** İst. 1927. s. 45 vd.

8- Barthold, T. W. **a. g. e.**, s. 47.

kanlığının Bismark'ı"demişlerdir[9]. İşte bu Tonyukuk-Han o zamana kadar üç Göktürk-Hakanına hizmet etmiş olan emektar vezir, Bilge Kağana Budizm'in Türk toplumuna neye amil olacağını izah etmiş ve ona "**Buda dini Türk'ün askerlik ruhuna çok kötü tesirler icra edecektir!**" diyerek Türk Kağanını her nasılsa saplanıp kaldığı bu çok tehlikeli fikirlerinden vaz geçirmeye muvaffak olmuştur[10].

Ne ilginçtir ki buna benzer bir durum daTürklerin bir kan ve ateş kasırgası arasında islâm dini ile ilk temasları sırasında vuku bulmuştur. Şöyle ki; Aşağı Türkistan'da Türgeş akınları ile Arap siyasî hakimiyetinin büyük ölçüde sarsıldığı ve Su-Lu Han'ın onları bu bölgeyi terketmeye zorladığı sıralarda Emevîlerin dirayetli halifelerinden **Hişam b.Abdül-Melik** çok amansız rakibi olan bu Türk Hakanına,İslâm Dinine girmesi için bir davet heyeti göndermiştir. İslâm Coğrafyacılarından Yakut El-Hamevînin ayrıntılı bir şekilde riayet ettiğine göre Türk Hakanı kendisini İslâm dinine davet eden bu Arap heyetinin dikkatle dinlemiş ve uzun uzun düşünmüştür. Sonunda kısa zamanda hazırlanan yüz bin kişilik bir ordu ile Arap heyetinin şerefine muazzam bir askerî merasim icra etmiş ve tercümanına dönerek aynen şöyle demiştir.

"-Bu elçiye söyleyiniz; Efendisine gitsin ve desin ki; Bu silâhlı süvarilerin içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ne de bir terzi okuyucu vardır. (Hiç biri esnaf yoktur, hepsi askerdirler.) Şimdi eğer bunlar müslüman olupta İslâmın şartlarını yerine getirmeye kalkışırlarsa nereden yiyecekler ve nasıl geçimlerini temin edeceklerdir[11]

Yukarıdan buraya kadar olan açıklamalarımızda kısmende olsa Türklerde askerlik ruhu ve onun belirli ölçüde Türk toplumunda ki önemi üzerinde durulmuştur. Halbuki, "**Orta Doğu'da Türk Askerî varlığının Zuhuru**" adındaki eserimizde ise konu; bir bütünlük arzetmesi bakımından ilk İslâmi devirlerden başlıyarak Abbasilerin haşmet devirlerini kadar olan çok uzun tarihî bir seyir içinde ve bütün varyantları ile ele alınmış ve derli toplu bir şekilde okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

Bunun içinde önce Arap kaynaklarında Türk kahramanlığı ile ilgili şiirler üzerinde durulmuştur. Bunların çok bilinen bir kaç beyti müstesna[12] diğer beyitler öyle tahmin ediyoruz ki Türk tarih literatürüne belki de ilk defa kazandırılmaktadır. **Bu şiirlerde ilk devirlerden başlıyarak Arap şair ve ediplerinin des-**

9- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, İst. 1970, II, s. 18.

10- Barthold, **a. g. e.**, s. II, Ligeti, L., **a. g. e.**, s.18.

11- el-Hamevi, **Mucemü'l-Büldan**, Beyrut, 1957, II s. 24. Kazvini, **Asaru'l Bilâd**, Beyrut, 1969, s. 511. Turan, O. Türk **Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, II, s. 142.

12- Şesen, R. **eski Araplara Göre türkler**, Turkiyat Mecmuası,XV, s.196 8, s. 11-36.

tanlara konu olan Türk kahramanlığına hangi gözle baktıkları ve bu duygularını nasıl dile getirdikleri ele alınmış ve onlar perde perde gözler önüne serilmiştir. Şüphesiz bu konunun ilginç bir yönünü oluşturmaktadır.

Mamafih bu küçük araştırma bile bu sahalarda bizlerin çok daha gerilrede olduğumuzu göstermektedir. Daha açık bir ifade ile çok geniş bir sahaya yayılan ve uzun devirleri kapsayan Arap şiirlerinde sosyal, siyasî ve edebî yönleri ile Türk varlığına nasıl yaklaşıldığı başlı başına bir araştırma konusudur. Bu konu; işin çilesini çekecek bıkmadan usanmadan çalışacak kararlı azimli araştırmacıları beklemektedir. Bu küçük eserimizde kısmen de olsa; klasik Arap kaynaklarında Türk kahramanlığı ile ilgili şiirler üzerinde durduk. Okuyuculara millî gururumuzu okşayan böylesine güzel hamâsî şiirlerden oluşan bir çiçek demeti sunmak istedik. Halbuki durum bundan ibaret değildir. Madalyonun bir de öbür yüzü vardır. Bizi yani Türk varlığını öven göklere çıkaran şiirler olduğu gibi onları yeren hicveden ve gerçekten de ağır ifadelerle dolu şiirler de vardır. Bunlar büyük bir yekûna ulaşmaktadır. Bu şiirlerde ele alınması ve konunun bütün yönleri ile ortaya konulması herhalde çok faydalı olacaktır.

Bu çalışmamızın bir diğer ilginç yönü daha vardır. O da Emeviler devrinde dinamik Türk askeri varlığı ve bunun çeşitli ortamlarda yani halifenin bizzat yakın çevresi hilâfet ülkesi ve Arap ordu muhitlerinde yaptığı makeslerin ele alınması ve bir senteze doğru gidilmesidir. Bunun içinde ilk defa **Emeviler devrinde kurulan gari Arap *"M e v â l i"* ordusunun üzerinde durulmuştur. Eserde temel kaynaklarda etnik yapıları hakkında pek fazla bir bilgi verilmeyen bu ordunun ana unsurunun, özünün çekirdiğinin Türklerden oluştuğu vurgulanmaktadır. Bu şüphesiz bir fanatizm değildir. Konu kendi bölümünde daha etraflı bir şekilde incelenmiştir. Bundan maksadımız, şimdiye kadar hernedense üzerinde durulmayan bu önemli meseleyi, tamamen yarı bir platforma çekmek ve bu Platformda onu, temel kaynakların verileri, akıl ve mantığın değer hükümleri ile yargılayarak yeni bir senteze doğru gitmektedir. Kabul edip etmemek ayrı bir konudur. Fakat, her halükârda bu kabil çalışmalarla Türk tarihi, ilmî mahfellerde yeni yeni boyutlar kazanacaktır.**

Fakat bu arada işaret etmek istediğimiz bir nokta daha vardır. O da dinamik Türk askeri varlığının uzun asırları kapsayan Abbasiler devri (749-940) Arap toplumunda ifade ettiği mana ve bunun sosyal, siyaâsi ve edebî hayata olan tesir ve tezahürlerinin bir bütün olarak ortaya konulmasıdır. Onun için bu araştırmamızda daha ziyade El-Memun dönemi üzerinde durulmuştur. Onu umûmî politikasına yön veren tarihi olayların içinde görmeye çalıştık. Türk büyükleri hatta Türk Hakanı ile olan ilişkilerini sergiledik. Bir de gördük ki, Abbasi hanedanının bu dirayetli Halifesi El-Memun'un Türklere karşı büyük ilgi ve sevgi muhabeti vardır. O kadar ki, kendisini, içinde bulduğu İran sultanı ve Arap çem-

berini bu Türkler vasıtasıyla kırmayı planlamaktadır. Bu arada küçük bir hususu belirtmekte yarar vardır. Bu araştırmanın asıl çekirdeğini **Türkoloji**[13] ve **Tarih**[14] kongrelerine sunduğumuz tebliğler oluşturmuştur. Bir tebliğ süre ve çerçevesini çoktan aşan bu konular daha da geliştirilmiştir diğer konularla zenginleştirilmiş yeni bölümler ilâve edilmiş ve böylece okuyucuların eline sunmaya çalıştığımız bu eser ortaya çıkmıştır. Eğer bu küçük eserimle Türk tarih ve kültürüne bir nebze olsun hizmet edebilirsem bu benim için tadabileceğim en büyük mutluluk olacaktır.

13- Kitapçı, Z. **Emevîler Devrinde Arap Ordularındaki müsluman Türk Birlikleri.** VII. Türkoloji Kongresi, 15-21. Eylül, 1986, Ist.

14- Kitapçı, Z. Halife el-Mamunun Hilâfet Ordusunun Türkleşmesi Yolunda İlk Çalışmaları. **X. Türk Tarih Kongresi.** 22—26. Eylül. 1986. Ankara

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ARAP KAYNAKLARINDA TÜRK KAHRAMANLIĞI İLE İLGİLİ ŞİİRLER VE TÜRKLERDE BİNİCİLİK VE OKÇULUK

1- TÜRKLERLE İLGİLİ ŞİİRLERE GENEL BİR BAKIŞ

Türkler, dünyanın en eski en köklü milletlerinden biridir. Irkî ve millî meziyetlerini tamamladıktan sonra Orta Asyada tarih devirlerine girmişler ve buradan çıkarak dünyanın bir çok yerine göç etmişlerdir. Eski dünya kıtalarında çok geniş coğrafî bir mekâna yayılan Türkler bu topraklar üzerinde daha ziyade askerî aristokrasiye dayanarak dünyanın en güçlü en büyük en kudretli devlet ve imparatorluklarını kurmuşlardır.

Şu bir gerçektir ki; her milletin olduğu gibi, Türk Milletinin de kendini diğer milletlerden ayıran bir kısım mümeyyiz vasıfları ve millî karakterleri vardır. Bunların içinde en belirgin olanı, Türklerin genellikle asker bir millet olmalarıdır Haddi zatında Türkler, tarih sahnesine cesur, yiğit, asker bir millet olarak çıkmışlar, bir çok siyasî buhranlar ve sosyal çalkalanmalara karşı belki bu üstün meziyetleri sayesinde millî varlıklarını muhafaza ederek zamanımıza kadar gelmişler ve yine bu sayede milletler camiasında haklı bir şöhrete kavuşmuşlardır.

Türkler bu köklü meziyetleri ve sağlam karakterleri ile diğer milletlerin olduğu kadar Arapların da dikkatini çekmişlerdir. Onların bu üstünlük ve faziletleri bir çok *şiirlerde* dile getirilmiş ve *darbı mesellere* konu olmuştur. Bu *şiirlerde* onların ne kadar yiğit, mert, cesur, hulâsa tam ve gerçek manada asker bir millet oldukları en güzel bir şekilde ifade edilmiştir. Her ne kadar eski Arap toplumundaTürk varlık ve nüfuzundan bahsetmek şimdilik mümkün değilsede

Türk kahramanlığı ile ilgili bir çok şiir ve darbı meseller, Arapların eski cahiliyet çağı dediğimiz en karanlık devirlerine kadar ulaşmaktadır. Bunların başında cahiliye devri şairlerinden **Evs b. Hacer b. Itâb** gelmektedir (öl.620). Çok seyahat etmesi ile dikkati çeken ve ömrünü genellikle Hîre de,Amr b. Hind'in yanında geçiren Evs b. Hacer, Türklerin kahramanlığına işaret eden bir beytinde şöyle demektedir:

،، نَكَبْتُهَامَا ءَهُم لَمَّا رَاَيْتَهُم ـ صُهْبَ السِّبَالِ بِاَيْدِيهِمْ بَيَازِيُ ،،

"Onlar(yani Türkler)kınalı bıyıklı ve ellerinde sopalar (oklar) olduğunu görünce devemi (korkudan daha fazla beklemeden) sulardan çevirdim, (ve oradan ayrıldım). [15]

Yine ilk devirlere aid olmak üzere bu konuda zikredebileceğimiz bir diğer beyit de A m e l l e s b. U l l a fa'nın şiirleri arasında bulunmaktadır.Kendisi Gatafân kabilesinin pek meşhur şairlerinden biridir. Amelles b. Ullafa'nın, büyük Arab edibi El-Cahiz'in kaydettiği bu beytinde Türk kahramanlığı ile ilgili olarak şöyle denilmektedir;

،، تَبَدَّلْتُ مِنْهُ بَعْدَمَا شَابَ مَفْرَقِي ـ عَدَاوَةَ تُرْكِيّ وَبُغْضَ اَبِي حِسْلِ ،،

"Başımın tepesi ağardıktan sonra onda Türk'ün (düşmanlığını) kahramanlığını ve Ebu Hisl'in kinini gördüm(de şaşdım kaldım)"[16]. Amelles'in bu şiirini kendine has bir uslubla yorumlayan El-Cahiz,bunu Türklerin kahramanlığına bir misal olarak göstermiş ve: *"Arap ordularının kalblerini Türkler gibi titreten daha başka bir millet yoktur."* demiştir[17].

Fakat yine bu ilk devirlerde yazılmış bir çok şiirlerde, Türk kahramanlığı büyük **Türk Hakanının** şahsında dile getirilmiş ve O herşeyde (binicilik okçuluk ta dahil) en ideal örnek bir kahraman olarak tavsip edilmiştir. Nitekim **Şemmah b. Zırar**, (öl. 643) söylediği bir şiirde bu samîmî duygularını dile getirerek Türk hakanına şu mesajı göndermek istemiştir:

،، اَلاَمَنْ مُبْلِغٌ خَاقَانَ عَنّى ـ تَأَمّلْ حِينَ يَضرِبُكَ الشِّتَاءُ
فَتَجعَلْ فِي جَنَاحِكَ مِنْ صَغِيرٍ ـ وَمِنْ شيْخٍ اَضْرِبُهُ الْفَنَاءُ
فِراخُ دَجَاجَةٍ يَتَّبعنَ دِيكاً ـ ويَلذُنَ بِهِ اِذا حَمَى الْوَغَاءُ

15- el-Cahız, **Fezailü'l-Etrâk**, (Resâilü'l-Cahız) Tah. A. M. Harûn, Kahire, 1964, I. s. 76.
16- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 46.
17- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 76. ،،ولم يرعب قلوب اجناد العرب مثل الترك ،،

"Ey insanlar! Şu benim istediğimiTürk Hakanına kim söyliyecek; O, kış bastırınca düşünsün! Ta soğukta üşüyen (zavallı) çocukları ve yaşlılığı artık çekemez hale gelen ihtiyarları kanadının (şefkatinin) altına alsın. Nitekim tavuğun civcivleride kargaşalık çıktığı zamanlarda horoza uyarlar, (onun himayesine sığınırlar)"[18].

Gerçekte bu kabil bazı şiirlerde Türk Hakanı, destanî Türk kahramanlığını sembolize etmekte ve Araplar için bir öğünç ve gurur kaynağı olmaktadır. Bunun en güzel misâli Emevîlerden **el Velîd b. Abdü'l-Melik** (742-743)'in söylediği şiirlerdir. Nitekim o, kendi muhaliflerinden asiEl-Velîd b. Yezid b. Atika'yı öldürdüğü muharebelerde şu beyti söylemiştir;

" آنا اِبْنُ كِسْرَى وَآبِي مَرْوانُ - وَقَيْصَرُ جَدِّى وَجَدِّى خَاقانُ "

"Ben Kisra'nın oğluyum, babam ise Mervan'dır. Kayser ise dedem ve diğer ceddim H a k a n'dır"[19].

O'nun buna benzer bir başka beyti daha vardır. Bu beytinde Türk Hakanı Yezid'in gönlünde sanki bir fırtına ve okyanısların derinliklerinden koyub gelen bir dalgayı andırmaktadır. Kendisinin üstünlüğü ve kahramanlığı ile öğünmek istediği zamanlarda O'nun aklına artık ne babası ve ne de Kisra gelmektedir. Onun gönlünde ve kalbinde sadece Türk Hakanı vardır. Bir beytinde O, bu engin duygularını dile getirirken şöyle demektedır;

فَانْ كُنْتُ آرمِى مُقْبِلاً ثُمَّ مُدْبِراً - وَاَطَّلِعُ مِنْ طَوْدٍ زَلِيقٍ عَلَى مَهَرِ
فَخَاقَانُ جَدِّى فَاعْرِفِى ذَاكَ وَاذكُرِى - آخَابِيرَهُ فِى السَّهلِ وَالْجَبَلِ وَالْوَعرِ "

"Eğer ben (kâh) önüme, (kâh) arkama doğru ok atıyor ve (hırçın) taylar üzerinde dik yamaçlı kayalıklardan (korkusuzca) inebiliyorsam (buna şaşmamak gerekir.)

(Sen şunu iyi bil ki!) benim dedem Hakandır. Onun bozkırlarda ve yalçın kayalıklarda neler yaptığını hatırla, (o sana yeter)"[20].

Büyük Arap edibiEl-Cahiz, bu beyti yorumlarken kendini çok daha rahat hissetmekte ve Yezid'in cesaret, kahramanlık ve harbçilikten bahsedince sadece Türk Hakanı ile iftihar ettiğini kaydetmektedir[21].

18- el-Cahız, **K. el-Hayevân**, Tah. A. M. Harûn, Mısır, 1958, I, s. 200.
19- Kitapçı, Z., **et-Turk fi Muellefati'l-Cahız**, Beyrut, 1972, s. 103.
20- el-Cahız, **Fezail**, I, s. 82.
21- el-Cahız, **Fezail**, I, s. 82.

2 - ABBASÎLER DEVRİNİN ÖZELLİĞİNİ GÖSTEREN ŞİİRLER

Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasîler'in ilk devirlerinden başlamak üzere Türkler kahramanlık ve şecaatleri sayesinde Abbasî toplumunda hemen bir varlık haline gelmişlerdir. El-Memun, Tahir b. El-Hüseyin komutasında Bağdad'a sevkettiği ordunun öncüleri olan Türklerin Bağdad sokaklarında yalın kılınç nasıl at koşturduklarını tasvir eden **el-Hureymî** bir şiirinde şöyle demektedir;

«بَلْ هَلْ رَاَيْتَ السُّيُوفَ مُصْلِتَةً ـ اَشهَرَهَا فِى الاَسْوَاقِ شَاهِرُهَا

وَالخَيلُ تَسْتَنُّ فِى اَزِقَّتِهَابِا ـ الرُّكِ مَسْنونَةً خَنَاجِرُهَا »

"O, (kâbuslu günlerde) Bağdat çarşılarında kınından sıyrılmış kılınçlar (nasılda havada) şakırdıyordu, görmedin mi ki?

Sokaklarında ise Türkler, ellerinde kılınçlarıyla koşturuyor, atları kişniyor ve şaha kalkıyordu"[22].

Türkler, *e l - M u't a s ı m* devrinde kahramanlıkları ile, hilâfet ordusunun azemetini temsil etmeye başladıkları zaman ise, o devrin şairlerinden *A l i b. e l - C e h m* bununla gururlanmış ve şöyle demiştir;

„ اِمَامِى مَنْ لَهُ عِشْرُونَ اَلفاً ـ مِنَ الاَتْرَاكِ مُشْرِعَةُ السِّهَامِ „

"(Ne mutlu), benim öyle bir halifem vardır ki O'nun süratli (ve yağmurlar gibi) ok atan Türklerinden yirmi bin askeri (ordusu) vardır"[23].

Türk varlığını, Abbasî toplumunda çok daha yakından tanıma imkânı bulan bir diğer şair Türk kahramanlığını tasvir ederken şöyle demiştir.

„ لَمَّا رَاُيْتَ سُيُوفَ التُّرْكِ مُصلِتَةً ـ عَلِمْتَ مَافِى سُيُوفِ التُّرْكِ مِنْ قَدَرِ »

"Bir kere Türk'ün kılıncı kınından sıyrılmaya görsün. Sen de bilirsin ki ondan kaçıp da kurtulan yoktur"[24].

Daha sonraki devirlerde, Türk varlığı bütün hilâfet ülkelerini doldurduktan sonra kimliğini tesbit etmede zorluk çektiğimiz bir şair şöyle diyecektir.

22- et-Taberî, **Tarihu'l-Umem**, Tah. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrût, 1966, VIII, s. 452.

23- el-Ağanî, **el-Isbahânî**, Kahire, X, s. 305. Şiirin başka bir varyantında bu rakam yetmiş ve seksen bin olarak zikredilmiştir.

24- Kitapçı, Z., a. g. e., s. 163

أَصْبَحَ التُّرْكُ مَالِكِى الْأَمْرُ وَالْعَا ـ لَمُ مَابَيْنَ سَامِعٍ وَمُطِيعٍ ،،

"Artık Türkler (kahramanlık ve şecaatleri ile) her şeye hâkim oldular. Geriye bütün dünyaya onların söylediklerini işitmek ve isteklerine boyun eğmekten başka yapacak bir şey kalmadı "[25].

Bu devrin renkli yönlerinden birdiğeri de, Türk kahramanlığının üstün meziyetli Türk komutanları ve dirayetli devlet adamlarının şahsında dile getirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi, El-Memun ve daha sonraki, halifeler döneminde Türk asıllı bir çok komutanlar ve devlet adamları yetişmiş ve bunların Abbasî Devletinin yeniden güç ve kuvvet kazanmasında büyük hizmetleri olmuştur. Artık bundan sonra Türk kahramanlığı bu şerefli Türk general ve devlet adamlarının şahsında dile getirilmiş ve onların kazandıkları zaferlerin İslâm dinini ne kadar aziz ve yüce kıldığı ifade edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, **el-Memun** ve özellikle **el-Mutasım** devirlerinde harblerde gösterdiği kahramanlık ve yiğitliği dillere destan olan Türk asıllı büyük komutan, **el-Afşîn**, için bir çok kasideler yazılmıştır. Bunlardan bir kaçı da meşhur Arab şairi **Ebu Temmam et-Tâî**'ye aittir.

Türk kahramanlığını, Türk cengâverliğini sanki el-Afşin'in şahsında gören ve bunu İslâm namına alkışlayan büyük şair onun için söylediği bir çok parlak ve uzun kasidelerin birinde şöyle demiştir;

،، تَرَاهُ إِلَى الهَيْجَاءِ أَوَّلُ رَاكِبٍ ـ وتَحْتَ صَبِيرِ الْمَوْتِ أَوَّلُ نَازِلٍ ،،

"Görüyorsun ki, el-Afşîn atını harb meydanlarına ilk süren O dur. Ölüm yağdıran bulutların altına ilk dalan (ve harbi göğüsleyen) de odur."[26]

Bir başka kasidesinde ise yine Ebu Temmam, ömrünü harb meydanlarında geçiren bu Türk generali, El-Afşîn'in peş peşe kazandığı ve hilâfet ülkelerinde büyük çalkalanmalara yol açan parlak zaferleri ne kadar önemli olduğunu vurgulamaya çalışmış çok uzun da bir kaside yazmıştır. Bu kasidesinde şöyle demiştir;

،، لَمْ يُقْرَ هَذَا السَّيْفُ هَذَا الصَّبْرُ فِى ـ هَيْجَاءَ إِلاَّ عِزَّ هَذَا الدِّينُ
فَسَيَشْكُرِ الْإِسْلاَمُ مَا أَوْلَيْتَهُ ـ وَاللّٰهُ عَنْهُ بِالوَفَاءِ ضَمِينُ ،،

"Harb meydanlarında durmadan çekilen bu kılıç, bu sabır, (ve metanet) sadece bu dini yüceltmek içindir."

25- el-Mesûdi, **Mürûcu'z-Zeheb**, Tah. M. M. Abdü'l-Hamîd, Mısır, 1964, IV, s. 179.

26- Dîvanü Ebî Temmam, **Bi Şerhi'l-Hatîb et-Tebrîzî**, Tah. Abduh Azzam, Mısır, 1951, III, s. 79.

"İslâm dini kendisine kazandırdığı bu zaferlerden dolayı sana medyunu şükrandır. O Allah ki sana vaad ettiği mükâfatı (mutlaka) verecektir."[27].

Yine o devrin şairlerinden biri olan **Hüseyin Ez-Zahhak** ise, El-Afşîn için şöyle demiştir;

" إِنَّمَا الأَفْشِينُ سَيْفٌ سَلَّهُ ـ قَدَرُ اللّٰهِ بِكَفِّ الْمُعْتَصِمِ "

"el-Afşîn'e gelince şüphesiz o Allah'ın el-Mutasım(ın avuçları arasında sunduğu sanki kınından sıyrılmış (ilâhî)) bir kılınçtır "[28].

Ebu Temmam et-Tâî'nin gözünde el-Afşîn ne ise, büyük Arap Şairi **el-Buhturî'nin gözünde de Türk asıllı büyük devlet adamı, el-Mütevekkil'in sadrazamı el-Feth b. Hakan** da aynıdır. Şiir ve edebiyat ikliminin sultanlarından olanEl-Buhturî, El-Feth b. Hakan hakkında otuz kaside yazmış ve bu kasidelerinin her birinde onu adeta göklere çıkarmıştır.

El-Buhturî bir kasîdesinde **el-Feth b. Hakan** ve dolayısıyla Türk Milletine duyduğu minnet ve şükran hislerini şöyle dile getirmiştir:

" إِنَّ الْعَرَبَ قَدْ إِنْقَادَتْ إِلَيْكَ قُلُوبَهَا ـ فَقَدْ جِئْتَ إِحْسَاناً إِلَى كُلِّ مُعْرِبِ
شَكَرْتُكَ عَنْ قَوْمِي وَقَوْمِكَ إِنَّنِي ـ لِسَانُهُمَا فِي كُلِّ شَرْقٍ وَمَغْرِبِ
وَمَا أَنَا إِلاَّ عَبْدُ نِعْمَتِكَ الَّتِي ـ نُسِبْتُ إِلَيْهَا دُونَ رَهْطِي وَمَنْصَبِي "

"Eğer Araplar bütün kalbleri ile sana bağlanmışlarsa bunda şaşılacak ne var. Çünkü sen kapına her Arabı ihsanınla doyurdun!

Ben hem kendi kavmim ve hemde senin kavmin adına sana şükranlarımı sunuyorum.Zira ben yaşadığım sürce, bu iki kavmin doğu ve Batıda (güneşin aydınlattığı hilâfet ülkelerinde) onların diliyim.

Ben senin nimetlerine boğulmuş sadece bir kölenim. Kabîle şerifimi ve sosyal mevkiimi bile gözetmeden, onları hiçe sayarak senin kölen oldum."[29]

3 - TÜRK KAHRAMANLIĞINI ÇEKEMİYEN ŞAİRLER

Şu bir gerçektir ki, toplumdaki sosyal gelişmelerin bir çok yönleri vardır. Olaylar topluma bu yönleri ile yansır ve onların çeşitli şekilde reaksiyon göstermelerine sebeb olur. Abbasî toplumundaki Türk askerî varlığı büyük bir

27- Dîvanü Ebî Temmam, III, s. 18.
28- **et-Taberi**, IX, s. 80.
29- **Dîvanü'l-Buhtürî**, tah. H. K. es. Seyrafî Kahire, 1963. I. s. 19.

olaydır. Bu olaya karşı toplumun muhtelif kesimlerinin yankıları da çeşitli olmuştur. Bu ve daha sonraki devirlerde, Türk kahramanlığını öven şiirler yazıldığı gibi onları yeren kötüleyen şiir ve hicivlerde vardır. Bnlar, toplumun bazı kesimlerinin Türk kahramanlığını hangi yönlerden ve nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından bizim için son derece önemlidir.

Abbasî toplumunda kökleşen ve gittikçe dal budak salan Türk askerî varlığı, dolayısıyla Türk kahramanlığını bir türlü hazmedemeyen kişiler, şairler ve bunların yazdığı hicviyeler bulunmaktadır. Bunlardan biri **D'bel el-Huzâî**'dir. Abbasîler devrinin gelmiş geçmiş en büyük alevî şairlerinden biridir. El-Mu'tasım'ın Türklere karşı bir tutkuya varan ilgisi ve yüksek rütbelere doğru süratle tırmanan Türk askerî aristokrasisini bir türlü hazmedemeyen bu alevî şair El-Mu'tasımı değil onun şahsında Türk askerî varlığını, Türk kahramanlığını yermeye çalışmıştır. Biz bir fikir vermesi bakımındanOnunbu ateşli hicviyesinden bir kaç beytini buraya kaydetmek istiyoruz. El-Mu'tasımı nerede ise yerden yere vuran bu hicvinde El-Huzâî şöyle demektedir:

" وَقَامَ إِمَامٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هِدَايَةٍ ـ فَلَيْسَ لَهُ دِينٌ وَلَيْسَ لَهُ لُبٌّ
مُلُوكُ بَنِي الْعَبَّاسِ فِي الْكُتُبِ سَبْعَةٌ ـ وَلَمْ تَأْتِنَا عَنْ ثَامِنٍ لَهُمْ كُتُبُ
كَذَلِكَ أَهْلُ الْكَهْفِ فِي الْكَهْفِ سَبْعَةٌ ـ خِيَاراً إِذَا عُدُّوا وَثَامِنُهُمْ كَلْبُ "

" وَإِنِّي لَأُعْلِي كَلْبَهُمْ عَنْكَ رِفْعَةً ـ لِأَنَّكَ ذُو ذَنْبٍ وَلَيْسَ لَهُمْ ذَنَبُ
لَقَدْ ضَاعَ أَمْرُ النَّاسِ إِذْ سَاسَ مُلْكَهُمْ ـ وَصِيفٌ وَأَشْنَاسٌ وَقَدْ عَظُمَ الْكَرْبُ
وَهَمُّكَ تُرْكِيٌّ عَلَيْهِ مُهَانَةٌ ـ فَأَنْتَ لَهُ أُمٌّ وَأَنْتَ لَهُ أَبُ "

"Başımıza(sekizinci olarak) bir halife geldi. O, doğru yolda olmadığı gibi, Onun ne bir dini, ne de aklı vardır.(Aptalın ta kendisidir.)

Abbasîlerin gerçek hükümdarları kitaplarda yazıldığı üzre yedidir. Onların kitaplarında daha bir sekizinci (halife gelmemiştir,) yoktur.

Ashab-ı Kehf de işte böyledir.Sayıldığı takdirde en hayırlıları yedi kişi idiler. Onların sekizincisi ise bir köpektir.

Halbuki bana göre onların köpeği bile senden (mürüvvetçe) daha yücedir. Zira senin (bir sürü) kuyruğun (Türkler) vardır. Onların hiç olmazsa kuyruğu yoktur.

İnsanların işi artık Vasîf ve Eşnas (gibi Türklere)bırakıldığı için yüz üstü kaldı. Böylece üzüntü (ve homurdanmalar da)daha yaygın bir hale geldi.

(Ne olacak), senin bütün himmet ve gayretin bu hor ve hakîr Türklerdir. Sen bu Türklerin artık hem anası hem de babası oldun "[30].

30- Di'bal el-Huzai, Divan. Tah. Abdul-Kerim Ustüz, Dimışk, s. 234.

Bütün bunlar Türk askerî varlığının, Türk nüfuz ve Türk kahramanlığının hangi boyutlara ulaştığını açıkça göstermekte ve bizlere bir fikir vermektedir. Bunlar arasında Türk kahramanlığını ve aristokrat Türk varlığını bir zorbalık olarak tavsif edenler de vardır. Bu şiirlerin birinde şöyle denilmiştir;

،، خَلِيفَةٌ فِى قَفَصٍ ـ بَيْنَ وَصِيفٍ وَبُغَا
يَقُولُ مَاقَالا لَهُ ـ كَمَا يَقُولُ الْبَبَّغَاء ،،

*"Halife Vasîf'la Boğa*arasında sanki kafesteki bir kuş gibidir.*

O, papağanlar gibi onlar kendisine ne söylemişlerse o da onu aynen tekrar edib durmaktadır."[31].

Abbasî hilâfetindeki Türk askerî varlığıİran aristokrasisinide bir hayli tedirgin etmiştir. Onların Türklere karşı bu kadar açık ve toleranslı davranmaları, diğer bir ifaede ile Türk militarizmini tercih etmeleri sadece Araplar değil, İran entellektüeli tarafından da yadırganmış, hoş karşılanmamış ve zaman zaman protestolara sebeb olmuştur. Fars entellektüeli, Türk askerî varlığı sayesinde, hilâfet ülkesinde özellikle Abbasî toplumundaki izzet ve ikbal devirlerinin sönüp gitmesine bir türlü razı olmamıştır. Nitekim İran millî duygusunu dile getiren, bir şair bu hususta duyduğu ezikliği ifade ederken acı acı şöyle yakınmaktadır;

،، بَنِي عَمِّنَا إِنَّا وَاَنْتُم اَنَامِلُ ـ تُضِمِّنُهَا مِنْ رَاحَتِبْهَا عُقُودُهَا
بَنِي عَمِّنَا وَالَّيْتُم التُّرْكَ اَمْرَنَا ـ وَنَحْنُ قَدِيماً اَصْلُهَا وَعُمُودُهَا
فَاَقْسِم لاَذُقْتُ الفُرَاحَ وَاِنْ اَذُقْ ـ فَبُلْغَةَ عَيْشٍ اَوْيُبَادُ عَمِيدُهَا ،،

"Ey amca oğulları! Siz ve bizler, (İranlılar ve Araplar) tıpkı birbirine kenetlenmiş iki elin parmakları (gibiy) dik

Ey amca oğulları! Siz buna rağmen Türkleri işimizin başına getirdiniz. Oysa biz bu devletin çok daha önceden hem dayanağı ve hem de direği idik.

Allah (C.C)'a yemin ederim ki (bundan böyle bir damla bile) berrak su içmiyeceğim. İçsem bile (çok az) ancak yaşayabilecek kadar içecek (ve açlık grevi yapacağım ta ki, ya o Türkler gider veya) bu direk yıkılana kadar."[32]

Türk Arap münasebetleri geliştikten ve Araplar Türkleri çok daha yakından tanıdıktan sonra, Araplar'ın Türk kahramanlığı hakkında söyledikleri şiirler, gerek metin ve gerekse muhteva bakımından çok daha değişik bir mahiyet arz etmektedir. Bu şiirlerde gerçek anlamda Türk kahramanlığı dile getirilmiş ve Türkler'e büyük bir hayranlık duyulmuştur. *Gözü pek müslüman Türkler,*

31- Yakubi, a. g. e., II. s. 496.

32- el-Kayrevani, Tuheru'l-Adab Beyrut 1972, S. 330

harplerde gösterdikleri üstün cesaret, kahramanlık, yiğitlik, mertlikleri ile sadece kendi milletlerinin değil, Araplar'ın bile iftihar ve hayranlıklarını celb etmişler, onların mşiirlerine ilham kaynağı olmuşlardır. Türkler bu şiirlerde, sanki bir fırtınadır, bir şimşektir, karşısına kimsenin çıkmaya cesaret edemediği müthiş bir varlıktır.

4 - TÜRKLER HARBLERDE FIRTINALAR GİBİDİR

Haddi zatında çeşitli yönleri ile Arap şiirlerinde,Türk kahramanlığı halâ üzerinde durulması gereken önemli konulardan biridir. Bu hususlarda çalışmak isteyenler eminim ki yeterinden fazla malzeme bulacaklardır. Ancak biz burada, konumuzun elverdiği ölçüde bu şiirlerden çok az bir kısmını burada zikretmiş bulunuyoruz. Öyle tahmin ediyorum ki,bu şiirler okuyucuya bu konularda çok daha yeterli ve anlamlı fikirler verecektir. Meselâ; Türk kahramanlığını, harblerde sebat gösteren bir avuç Türkün düşmana nasıl çullandığını vurgulayan **Ali b. el-Abbas er-Rûmî** (öl. 896) bir şiirinde[33] onlar için engin ve zengin duygularını şu şekilde ifade etmektedir;

„ إِذَا أثبَتُوا فَسَدٌّ مِنْ حَدِيدٍ – تَحَالُ عُيُونَنَا فِيهِ بِحَارُ
وَإِنْ بَرَزُوا فَنِيرَانٌ تَلَظّى – عَلَى الْأَعْدَاءِ تَضْرِمُهَا إِسْتِعَارُ
مُلُوكُ الْأَرْضِ أَعْيُنُهُمْ صِغَارُ – وَإِذَا بَرَزُوا وَأَنْفُسُهُمْ كِبَارُ „

"Onlar, harplerde bir sebat (direnme) görsünler, sanki demirden gözleri kamaştıran (yüce) bir sed olurlar.

Harp meydanlarında göründüklerinde sanki tam bir kor parçası, alevleri düşmanları yakıp tutuşturan bir ateş gibidirler.

Düşmanla harbe tutuştuklarında, kendileri büyük (bir dev gibi) dirler. Yer yüzünün hükümdarları bile onların gözünde artık küçücük olur"[34].

İ b r a h î m b. e l - I z z î,(öl.1120) harb meydanları kendilerine dar gelen bu yıldırım vetufanmüjdecisi bir bölük Türk hakkında şöyle demiştir;

„ وَفَتِيَّةٌ مِنْ كُمَاتِ التُّرْكِ مَاتَرَكَتْ – لِلرَّعْدِ كَرَّاتُهُمْ صَوْتاً وَلَاصِيتاً
قَوْمٌ إِذَا قُوبِلُوا كَانُوا مَلَائِكَةً – حَسَناً وَإِنْ قُوتِلُوا كَانُوا عَفَارِيتاً „

"Türklerde bir bölüğü (harpederlerken gördüm.) Onlar düşmana hücum ederken sanki bir gök gürültüsünü andırıyordu.

Oysa onlar öyle bir millettir ki,kendileri ile dost geçinildiği ve iyi karşı-

33- İbn er-Rumi md. İ.A. VIII. s. 873. EAL. I. s. 79.

34- er-Remzi, M. M., **Telfîku'l-Ahbar**, Orenberg, 1908, I, s. 38. el-Hakim, el-Müstedrek, IV, s. 474-475. Şeşen, R., Eski Araplara Göre Türkler, **Türkiyat Mecmuası**, İstanbul, XV, s. 35.

landıkları zaman sanki melekler gibidirler, aksine onlar bir kere harbe girerlerse (ele avuca sığmaz) ifritler gibi olurlar ''[35].

Buna benzer bir beyit de *A b d ü l k â n î*'nin henüz neşredilmemiş *el-H a m a s e* adındaki şiir koleksiyonunda zikredilmiştir. Bu beyitte harb meydanlarındaki Türkler şu şekilde tasvir edilmektedir;

,, إِذَا مَا احْمَرَّتِ الْحَرْبُ – وَقِيلَ التُّرْكُ وَالْجِيلُ
وَلِلْجِيلِ أَقَاوِيلُ – وَلِلتُّرْكِ أَفَاعِيلُ ,,

''Harp kızışıp da kan gövdeyi götürmeye başladığı zaman T ü r k ve C î l nerede kaldı diye soruymaya başlar. Halbuki (harp meydanlarında) Cîl ancak lâf eder, Türk ise kahramanlığını gösterir.''[36]

A l i b.H a s a n el - B a h a r z î'nin **Dûmiyyetü'l-Kasr** adındaki kıymetli eserinde Türkler ve Türk kahramanlığıhakkında çok ilginç ve çok çarpıcı şiirler bulunmaktadır.Meselâ,bunlardan birinde *E b ü'l - H a s a n e t - T a v l - k î* Türkleri hicvetmeye kalkışan birine azarlarcasına şöyle demektedir;

,, أَلَا يَا عَائِبَ الْأَتْرَاكِ مَهْلاً – فَلَيْسَ إِلَى مَعَايِبِهِمْ سُلُوكُ
تَلُوكُ الْقَوْلَ أَفْحَاشاً وَهَجْراً – أَتَدْرِي يَا ابَا لَكَ مَا تَلُوكُ
فَحُرُّهُمْ عَلَى الْأَحْرَارِ مَلِكٌ – وَعَبْدُهُمْ لِمَالِكِهِمْ مَلِيكُ
كَفَى الْأَتْرَاكَ إِنَّ النَّاسَ طُرّاً – رَعَايَاهُمْ وَإِنَّهُمْ مُلُوكُ ,,

''Ey Türklerin ayıplarını arayan (ulu orta konuşan) kişi, yavaş ol. Senin onları kötülemene yol (sebeb) yok.

- Sen onlar hakkında ağır ve kötü sözlerini geveleyip duruyorsun! Ey babası kahrolası, sen bu gevelemelerinle ne demek istediğini (çok iyi) biliyorsun (değil mi).

- Onların asil olanları diğer asillerin sultanıdır, onların köleleri bile zamanla efendisinin hükümdarı olur.

- (İyi bilesin ki!) bütün insanlar Türklerin kölesi. Türkler ise onların hükümdarlarıdır. Bu Türklere (sen ne kadar kötülesen de) mükâfat olarak yeter ''[37].

Aynı eserde Türkler hakkında daha bir çok beyitler var. Hatta bunlardan biri hakkında Dumiyyetü'l-Kasr müellifi:

35- İbni Hallıkân, **Vefeyatü'l-Ayan**, Tah. M. M. Abdü'l-Hamîd, Kahire, 1974, I, s. 396, er-Remzî, M. M. **a. g. e.**, I. s. 38.

36- Abdül-Kâfî, **Hamasetü'z-Zurefâ**, özel yazma nüsha, V: 43b.

37- el-Baharzî, Ebi'l-Hasan Ali b. el-Hasan, **Dûmiyyetü'l-Kasr**, Beyrut, I. s. 209.

"فَهَذِهِ اَبْيَاتُ لَمْ اَسْمَعْ اَحْسَنَ مِنْهَا فِى مَعْنَاهَا"

*"**Türkler hakkında şimdiye kadar bundan daha güzel bir manalı şiir duymadım**" demiştir* [38]. *Ş e r î f ü ' s -S â d e el - B e l h î'ye aid olan bu beyitlerde Türkler hakkında şöyle denilmektedir:*

"عَلَيْكَ التُّرْكُ مِنْ هَذِهِ الْاَنَامِ ـ فَهُمْ زَيْنُ الْمحَاضِرِ وَالْمَواحِى
وَهُمْ حُرٌّ الزَّمَانِ وَهُمْ حَلاَةٌ ـ وَقَدْ حُمِدَ المُرَارَةُ فِى المُدَامِ
بِاَوْسَاطِ الفُلاَةِ لَهُمْ بُيُوتُ ـ تحصِنُهَا بِاَطْرافِ السِّهَامِ"

"Bütün insanları bırak artık Türklere (dön, onlara) uy! Zira, onlar kırda ve şehirde (bedevî ve medenî) yaşayan insanların hep efendisi olmuşlardır. Onlar zamanın hem acısını hem de tatlısını tatmışlar, darlık ve bolluğunu görmüş insanlardır). Hem onlara göre acılık (meşakkat sevilecek bir şeydir. Mahzende yıllanan acılaşan şarabın sevildiği gibi).

*Bu devirlerde Türk askerî varlığı ve Türk kahramanlığı bir dereceye kadar paralara, **meskûkâta** kadar yansımıştır. Nitekim Abbasî halifelerinden er-Razî Billah döneminde bastırılan dirhemlerin bir yüzünde **Beçkem** adındaki Türk komutanının pür silâh bir sûreti resmi nakşedilmiştir. El-Mesûdî'nin, bildirdiğine göre Ebü'l-Hasan el-Arîzî, (Halife er-Razînin hocasıdır), bu **dinar ve dirhemlere** Beçkem'in suretinin etrafına şu şiirin yazılmış olduğunu rivayet etmektedir;*

"إِنَّمَا العِزُّ فَاعْلَم ـ لِلْاَمِيرِ المُعظَّمِ ـ سَيِّدُ النَّاسِ بَجْكَمِ"

"Bütün ululuklar iyi bilki en büyük komutan içindir. O da insanların ulusu B e ç k e m'dir." [40].

5- ESKİ ARAP KAYNAKLARINDA TÜRKLER'DE BİNİCİLİK VE OKÇULUK

Buraya kadar olan açıklamalarımızda, Arap şiirlerinde Türk kahramanlığı üzerinde durulmuş ve konuyla ilgili bir demet şiir sunulmuştur. Şimdi konunun kısmen de olsa ilginç bir diğer yönü üzerinde durmak istiyoruz. O da daha ziyade Arap kaynaklarına göre, Türk "*b i n i c i l i k*" ve "*a t ı c ı l ı k*" konusudur. Söz konusu kaynaklarda sade Türk kahramanlığı ile ilgili bir çok güzel şiirler değil, gururumuzu okşayan ve eski Türklerin **ata binmekte** ve **ok atmakta** ne kadar mahir insanlar olduklarını gösteren pek sitayişkâr rivayetler, ilginç müşahadeler bulunmaktadır. Türk kahramanlığı ve millî kültürümüzün en önemli

38- el-Baharzî, **a. g. e.**, I, s. 210.
39- el-Baharzî, **a. g. e.**, I, s. 210.
40- el-Mesûddî, IV, s. 33.

motiflerinden biri olan binicilik ve atıcılık hakkındaki bir çok tesbit ve açıklamalar ne yazık ki daha ham bir malzeme yığını halinde ve gayretli araştırmacılarını beklemektedir.

Şu bir gerçektir ki; Emevîler iktidara geldikten sonra başlatılan fetih hareketeleri sonucu imparatorluğun doğudaki hudutları süratle gelişmeye başlamıştır. Araplar bu ilk hamlelerinde, ta ilk çağlardan beri genellikle *Arîler-le-Tûranîler* arasında **geleneksel bir sınır** olarak kabul edilen *Ceyhun Nehri*'ne kadar ulaşmışlar,[41] ve Türklere komşu olmuşlardır. Bu sürekli temaslar ve sonunda bir kan ve ateş kasırgası haline gelen harbler neticesinde Araplar Türklerin cesur, askerlik sanaat ve mesleğine vâkıf, son derece sağlam karakterli, güçlü kuvvetli kimseler olduklarını görmüşlerdir. Bu hususlarda söylenen pek çok önemli rivayetlerin dışında, kudretli Arap edibi el-Cahiz'in *Fezailü'l-Etrak* adındaki kıymetli eseri sanki Türklerin **binicilik, atıcılık** hulasa iyi bir asker olmaları bakımından taşıdıkları üstün meziyet ve kabiliyetlerini ortaya koymak için yazılmıştır.

Türkleri çok yakından tanıyan ve onlarla uzun süre bir arada bulunan el-Cahiz bu hususlarda aynen şöyle demektedir;

،، وَالتُّرْكِيُّ يَرْمِي الْوَحْشَ وَالطَّيْرَ وَالبِرْجَاسَ وَالنَّاسَ وَالْمُجْثَمَةَ وَالْمُثُلَ الْمَوْضُوعَةَ ،،

"Türk vahşi hayvana kuşa havadaki hedeflere, insana gizlenmiş veya yere yatmış hayvanlara, avının üzerinde pike yapan kuşlara dahi ok atar. O kadar ki, Türk'ün sanki ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında dört gözü vardır"[42].

Yine aynı konularda El-Cahiz;

"Türk kolay kolay geri çekilmez. Bir kere o geri dönmeye görsün, o sanki öldürücü bir zehir, insanın işini bitiren bir ölümdür. Zira Türk arkasındaki insana bile önündeki insan gibi ok atar. Ve isabet de eder" demektedir[43]. Türklerin biniciliği hakkında ise kudretli yazarımız çok daha cesur konuşmaktadır; "Türk'ün ömrünü geçirdiği günleri hesab edersen, O'nun at sırtında geçen günlerin fazla olduğunu görürsün."[44]

Yine O, kıymetli eserinin bir başka yerinde aynen şöyle demektedir; "Bizden bir süvarinin önünde iken görmediği şeyi (avını) o, arkasından iken görür. O bizden bir süvariyi av zannederse kendisi pars olur, süvari geyikse kendisi

41- Barthold, W., **Turkestan Down to Mongol Invision**, London, 1968, s. 64. Landau, R. **Islam and the Arabs**, London, 1958. Hitti, P. K., **The Arabs**, Chicago, 1962, s. 80.

42- el-Cahız, **Fezail**, I, s. 45 — "والتركى اذا ادبر فهو السم الناقع والحتف القاطى

43- el-Cahız, **Fezail**, I, s. 45.

44- el-Cahız, **Fezail**, I, s. 48. — ولو حصلت عمر التركى وحسبت ايامه لوجدت جلوسه على ظهر دابته اكثـــر من جلوسه على ظهر الارض ،،

hemen usta bir av köpeği olur. Allah'a yemin olsun ki Türk eli kolu bağlı olarak bir kuyuya atılsa dahi mutlaka bir çaresini bulacak ve kurtulacaktır''[45].

Türklerde binicilik ve atıcılık hakkında bize bilgi veren yardım eden sadece El-Cahiz değildir. Bunun gibi daha bir çok Arap yazarları vardır. Bunlardan biri de Abbasîler devrinin pek ünlü seyyahı *İbni Fazlan*'dır. İbni Fazlan Türk yurtlarına doğru yaptığı meşhur seyahat izlenimlerini anlatırken, bizim açımızdan gerçektende önemli ilginç bir olayı anlatmaktadır. O diyor ki; ''Ben bir Türk'ü gördüm.O'nun çok güzel ata bindiğini ve ok attığını söylüyorlardı . Nihayet bir gün uzun seyahatimiz esnasında o bize rehberlik ediyordu. Bu arada karşımıza (havada) bir ördek topluluğu çıkıvermesin mi? Hemen o Türk yayını onlara doğru çevirdi, atını mahmuzlayarak kuşlara karşı vaziyet aldı ve okunu fırlattı. Bir de ne görelim, Türk ördeği vurarak yere indirmişti''[46].

İbnü'l-Fakîh ise Türk'ün harblerde gösterdiği sebat ve olayları göğüslemede ne yaman bir millet olduğuna işaret ederek şöyle demektedir;

،، وَالتُّرك اشدّ العدو بأساً وَاَغلَظُهم كِفَاحاً وَاصبرهم على البؤس فاقلهم تنعماً ،،

''Türk insanlar arasında düşmanın en yamanı, kâfirlerin mücadele yönünden en serti, hayatın çile ve meşakkatlerine karşı da en sabırlı, nimetlerinde ise en az istifade eden (kanaatkar) bir kimsedir[47]

Yine büyük Arap yazarlarından es - *Saalibî* 'Yunanlıların filozofları kadar, Türklerinde ok atmada keşhur olduklarını'' kaydetmektedir[48]. Aynı konularda el-Cahiz ise;Çinlilerin **sanatta**, Yunanlıların **felsefede** ve **hikmette**, Sasanîlerin **siyâsette**, Türklerin ise **harb etmede gösterdikleri maharet gibi** hiç bir kavim tam ve mükemmel değillerdir, demektedir[49].

Türklerin ok atmada, binicilik ve harbçiliği hakkındaki rivayetler şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Kaynaklar tarandığında bu konuda daha bir çok malzeme çıkacaktır. Nitekim, **Ubeydullah b. Ziyad**'ın önümüzdeki sayfalarda,daha da ayrıntılı olarak zikredileceği gibi **Buhara'dan** alıp geldiği ve **Basra'ya** yerleştirdiği 2000 kadar Türk'ün ok atma ve ata binmede çok mahir çok yetenekli kimseler oldukları bir çok kaynaklar tarafından açıklanmaktadır[50].

Yukardan buraya kadar yaptığımız açıklamalarda, Arap kaynaklarında Türk kahramanlığı ile ilgili şiirler, eski Türklerde binicilik ve atıcılık üzerinde

45- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 58.

46- **Risaletü' İbni Fazlân**, neşr. Sâmî ad-Dahhan, Dımışk, 1960, s. 10.

47- İbnü'l-Fakîh, **K. el-Büldân**, Leiden, 1302, s. 316. es-Sealibî, **Letaifü'l-Maarif**, Mısır, 1960, s. 32.

48- es-Saalibî, **Letaifü'l-Maarif**.. 1960. s. 32.

49- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 7 صاروا فى الحرب كا اليونانيين فى الحكمة واهل الصين فى الصناعات

50- Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, **Türk Kültürü**, Ankara, 1972, no. 112, s. 213—215.

durulmuş ve belirli ölçüde okuyucuya konuyu tamamlayıcı bilgiler verilmiştir. Bundan sonraki bahislerde Emevîler devrinde müslüman Türklerden oluşan *s a r a y m u h a f ı z l a r ı* ve cephedeki *o r d u b i r l i k l e r i* (Mevâlî) üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DEVRİNDE TÜRKLERDEN KURULU İLK ORDU BİRLİKLERİ : MEVÂLÎ

1 - MEVÂLÎ'NİN TÜRK OLMASINI GEREKTİREN SEBEBLER

Değil Emevî ordularında müslüman Türkler, İslâm ülkelerindeki ilk müslüman Türkler bile uzun süre aydınlatılması gereken bir konu olmuştur. Orta Doğu ve hilâfet ülkelerinde Türkler deyince hernen ilk akla gelen **Selçuklular** ve daha o fatihler neslinin başka bir koldan devamı olan **Osmanlı Türkleri** olmuştur. Değil Orta Doğu, uzun tarihî seyri içinde büyük ölçüde Türk varlık ve nüfuzunun tesiri altında kalmış, önemli Türk yerleşim bölgelerinden biri olan Aşağı Türkistan (İslâmî kaynaklarda Maveraü'n-nehr) de bile bir kısım yazarlara göre Türk varlığından söz etmek hâlâ mümkün değildir. Onlar daha da ileri giderek temel kaynakların bu konulardaki açık ifadelerini kabul etmemekte ve **Türk** kelimesinin "**acem**" anlamına kullanıldığını iddia ederek bu bölgedeki Türk nüfusunu inkâr etmişler ve Türkleri daha küçük bir coğrafî mekâna doğru itme ve sığdırma gayreti içine düşmüşlerdir.

Fakat manzara bu bir kaç satır içinde hulâsa etmeye çalıştığımız bu üzücü durumdan ibaret değildir. Konunun bu karamsar yönüne rağmen madalyonun bir de öbür yüzü vardır. O da bu yolda ümid verici çalışmaların başladığı ve bunların gittikçe gerçekten de daha sevindirici bir hal aldığıdır. Artık Orta Doğu ve hilâfet ülkelerindeki Türk varlığı üzerinde yapılan ilmî araştırma ve çalışmalar gittikçe daha tatmin edici, daha inandırıcı bir mecraya doğru gitmektedir. Bu şüphesiz hayırlı bir gelişme ve Türk tarihçiliği için tesbit edilmesi gereken se-

vindirici bir durumdur*.

Biz bu araştırmamızda daha ilginç bir konuyu ilk defa gündeme getirmek ve ilim aleminin tartışmasına sunmak istiyoruz. O da *"Emevîler devrinde dinamik Türk askerî varlığı ve bunun çeşitli ortamlarda yani halifenin bizzat yakın çevresi, hilâfet ülkesi ve Arap ordu muhitlerinde yaptığı ma'keslerdir. Daha açık bir ifade ile Emevîler devrinde Türklerden kurulan ilk ordu birliklerinin Tarih Objektifinde değerlendirilmesi ve yavaş yavaş bir görüş birliğine doğru gidilmesidir.*

Halbuki Doğu cephesi yani Türk yurtlarını fethetmek ve buralarda Arap hakimiyetini yerleştirmek için sevkedilen Arap ordularında bulunan ve onlarla birlikte bir çok harplere iştirak edengayriArap unsurları üzerinde daha şimdiye kadar durulmamıştır. Her ne kadar Arap ordularında *"M e v â l î"* denilen ve gayri Arap unsurlardan oluşan bir ordunun ana unsurunun hangi kavimlerden teşekkül ettiği üzerinde pek fazla durmadıkları gibi, yine onlar bu konu ile ilgili olarak kullanılan **"abd"**, **"mevlâ"** gibi daha bir nice kelimeler ve bunların nüansları üzerinde de durmamışlardır. *Bunun tarihî realiteler ve bizim açımızdan ne kadar önemli bir nakîsa ve mahzur teşkil ettiği önümüzdeki sayfalarda yeteri kadar açıklanacaktır.Hatta bu kabil bir kısım yazarlar daha da ileri giderek bizim millî haysiyet ve izzeti nefsimizi rencide eder ifadeler kullanmaktan bile kendilerini alamamışlardır.*

Bu gerçeği gizler önüne sermek ve konuya bir yaklaşım sağlamak için bu meseleyi biraz olsun aralamak ve açıklamakta fayda vardır. Şöyleki; İç Asyadan kopup gelen Türkler'in S e m e r k a n t ve havalisini özellikle Aşağı Türkistan'ın Türklerle meskûn bölgelerine toplandıkları ve buralardan çeşitli vesilelerle Orta Doğu ve hilâfet ülkelerine sevkedildikleri bir gerçektir. Türk göçlerinin durakladığı veya tamamen kesildiği devirlerde bile Türk kölelerinin Arap şehirlerine inmeleri, çeşitli aralıklarla devam etmiştir. Tarihin hangi devirlerinde başladığı pek de bilinmeyen bu köle sevkiyatı İslâmî devirlerde özellikle Emevîler Devrinde, Türk-Arap münasebetlerinin başlaması, Türk yurtlarına karşı düzenlenen yağ-

*- Bu yönde kayda değer çalışmaların ilk filizleri eski Diyanet İşleri Başkanlarından Ş. Yaltkaya tarafından dikilmiştir. Aynı yolda A. Sayılı ve N. R. Frye'nin de kıymetli arastırmaları vardır. Daha sonra, konu tarafımızdan ele alınmış ve **el-Türk fi-Müellefati'l-Cahız** adındaki doktora tezimizde (Karaçi Üniversitesi/Pakistan), Orta Doğu ve hilâfet ülkelerinde ki Türkler üzerinde çok geniş bir şekilde durulmuştur. Emevîler özellikle Abbasîler devrinde askerî, idarî ve edebî sahalarda Türk varlığını ele alan bu eser Beyrutta yayınlanmış (1972) ve Türk basınında geniş ilgi görüştür. Ayrıca **"İlk devirlerde Arap şehirlerine yerleştirilen ilk Türkler"** adındaki başka bir araştırmamızda aylık **Türk Kültürü** dergisinde yayınlanmıştır.(1972) Bu konularda H. D. Yıldız'ında **İslâmiyet ve Türkler** adıyla yayınlanmış bir eseri vardır. (1976) son olarak ise R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri** adındaki eserinin ön sözünde konu üzerinde doyurucu bir şekilde durmuştur.

ma ve baskınlar sonucu daha da çoğalmıştır. Abbasîler iktidara geldikten sonra bu nerede ise bir göç halini almış ve binlerce Türk Bağdad'a akın etmişlerdir. Bunda, Abbasî Halîfe ve devlet adamlarının Türk asıllı köle ve aristokratlarının hilâfet ülkelerine celb ve sevkedilmelerini geniş ölçüde teşvik ve bunu çok esaslı bir devlet politikası haline getirmelerinin de önemli rolü olmuştur.

Temel kaynaklarda Arap toplumuna katılan bu yabancı unsurlar fazla bir ayırım gözetilmeden "**abd**" عبد , "**abîd**" عبيد , "**mevlâ**" مولى çoğul olarak "**mevâlî**" موالي , "**ğulam**" غلام , çoğul alarak "**ğılmân**", غلمان , gibi isimlerle zikredilmektedir. Böyle kimseler, eski Arap adet ve ananelerine göre bir kimsenin veya bir kabilenin himayesine alması (**velâyet**) sayesinde ancak o topluma katılır ve onlar arasında yaşayabilirdi. Başka türlü onların bu toplumda barınmalarına imkân yoktu. Hürriyetten yoksun, her türlü ağır işlerde çalıştırılan ve toplumda hor ve hakîr görülen ikinci sınıf bir gürûh olarak kabul edilir, çarşı ve pazarlarda bir ticaret metaı gibi rahatlıkla alınıp satılabilirlerdi. Bunların hukukî statüleri, fıkıh kitaplarında uzun uzadıya izah edilmiştir.

Ancak, Türk asıllı köleler temel kaynaklarda zikredilen ve malum alışıla gelmiş "**abîd**","**abd**" hatta "**mevlâ**" Türkçe karşılığı "**köle**" mefhum ve statüsünden çok daha farklı anlamda mütalaa etmemiz gerekmektedir. Temel kaynaklarda bu yönde bize yardım edecek ip uçları vardır. Bir kere söz konusu kaynaklarda, Türk asıllı köleler için **abd** ve **abîd** yerine daha ziyade **ğılman** veya **ğılmanü'l-etrâk**-Türk delikanlıları tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu dikkat çekici bir husustur. Zira aynı kaynaklarda diğer köleler için **abd** veya **mevlâ** denilmiş, onlar genellikle ev, bağ, bahçe işlerinde çalıştırılmışlardır.Konunun varyantlarının daha yeterli bir derecede incelenmesinde bir çok yararlar vardır. Çünkü yukarda da ifade edildiği gibi temel kaynaklardaki bu inceliğe dikkat etmeyen veya görmemezlikten gelen yazarlar Türk asıllı köleler için yanlış yargıya varmakta ve bizim millî haysiyetimizi rencide eder görüşler ileri sürmektedirler.

Diğer taraftan temel kaynaklarda mevzu bahs edilen Türkler, anladığımız manada ev hizmetleri, bağ, bahçe işlerinde kullanılan ve boğaz tokluğuna çalıştırılan alelâde köleler değillerdi. Bunlar, başta halifeler olmak üzere, büyük komutanlara ve eyalet valileri tarafından şehirlere celbedilir ve bir nevî "**özel muhafız gücü**" olarak tutulurlardı. Bu Türklerin cemiyette belli bir yeri olurdu. Onlara yeterli miktarda ücretler ödenir ve toplumda bir dereceye kadarda saygı görürlerdi. Onlar üzerlerinde özel giysiler ve altında atları ile zaman zaman bir nevî hafif süvari birliği gibi kullanılırlardı. Kaynaklarda bunların ilginç örnekleri vardır.

Bu anlamda olmak üzere, Türklerin halife saraylarında ve ümera ko-

naklarında görevlendirilmeleri, Emevîler devrinin ilk yıllarına kadar gitmektedir. Türkler genellikle sıhhatli düzgün yaradılışlı, heybetli gözü pek ve cesur kimseler olduklarından gerek halifeler gerekse ümera, özel muhafız gücü olarak genellikle Türkleri tercih ederlerdi. Bazı hallerde buTürklerin sayılarının hiçde küçümsenmiyecek bir rakama ulaştıkları 4-6 bin kişiye yaklaştıkları görülmektedir. Bunlar halifenin saraylarını beklemek ve şahsî emniyetlerini sağladıkları gibi, dış ülkelerden gelen heyetleri karşılamada bu günün tabiri ile bir şeref kıtası olarak merasimlere katılırlardı. Nitekim Abbasîler devrinde de uygulama bu merkezdedir. Bu Türklerin hilâfet ordularının Türkleşmesinde büyük ölçüde olumlu tesirleri olmuştur.

Mamafih bizim burada üzerinde durmak istediğimiz temel kaynaklardan **"köle"** mefhumu ve onun Türklerle olan ilişkisi değildir. Asıl hedefimiz, Emevîler devrinde müslüman Türklerden kurulan ilk ordu birlikleri ve bunların yeni toplumdaki sosyal ve siyasî durumlarının gün ışığına çıkarılması ve konunun hiç olmazsa ilmî platformda objektif olarak münakaşa edilmesidir. Belki böyle bir konuda söylenecek pek fazla bir şey olmadığı ve **"mevâlî"** olarak bilinen bu ordunun daha çok Fars (İranlılarda)dan oluştuğunu iddia edenler olacaktır. Fakat mesele bize göre pek o kadar da basit değildir. Bilindiği gibi, müslüman Araplar, İran'ı Hz. Ömer devrinde (634-643) fethetmişlerdir. Orta Asya fetihlerinin ilk yıllarına kadar aradan yaklaşık olarak yarım asır gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Araplar **"mevâlî"** denilen ve asıl unsuru İranlılardan oluşan her hangi bir ordu kurmamışlardır. Bu durum, bizim asıl konuya çok daha rahat bir şekilde yaklaşabilmemiz için tesbit edilmesi gereken bir husustur.

Diğer taraftan kaynaklarımızın nerede ise ittifakayakın bir ekseriyetle bildirdiklerine göre, Arap ordularına gayri Arap unsurlardan oluşan ve "mevâlî" denilen ilk ordu birlikleri Emevîlerin ilk halifesi Muaviye zamanında Horasan'a vali olarak gönderilen **Said b. Osman** tarafından kurulmuştur. Said, Horasan'a gelince (h.55/674) uzun yıllardırTürk mahallî hanları tarafından idare edilmekte olan Semerkant'a hücum etmiş ve onlardan aldığı çok büyük rakamlara ulaşan esirlerden büyük bir kısmını teşkilâtlandırarak Arap ordularının yanısıra ilk ordu birliklerini kurmuştur. İşte başta klasik kronolojiler olmak üzere, temel kaynaklar hatta onları takiben yazılmış bir çok eserlerde "mevâlî" olarak zikredilen ve fakat etnik yapıları hakkında hernedense hiç bir bilgi verilmeyen ordunun temeli böyle atılmıştır.

2 - SEMERKANT'DA TÜRK NÜFUS VE HAKİMİYETİ

Semerkant'a gelince; uzun tarihi ve seyri içinde İç Asya Türklüğünün akınına uğramış bir şehirdir. Türkler tarihî İpek Yolunun da verdiği rahatlık ve

refahtan yararlanarak bu bölgeye gelmişler ve yerleşmişler, büyük nüfus kesafeti peyda etmişlerdir. Dolayısıyla bölge İslâmî fetihlerden çok daha önce Türkleşmiş ve bir Türk muhiti olmuştur. Hatta Buhara'ya nisbetle Semerkant'ın Türklüğü çok kuvvetli ve çok daha köklüdür. Soğdiana mahallî idaresinin merkezi olan bu şehir, İslâmî fetihler sırasında Türk asıllı hanedan aileleri tarafından idare edildiği gibi, bütün Aşağı Türkistanda Türk askerî varlığının en canlı en faal merkezlerinden biri idi. Arapların sık sık yağma ve baskınlarına maruz kalan diğer mahallî Türk hanlarının imdadına hep bu Semerkantlı Türkler koşmuşlardır.

Semerkant'ın bölge Türklüğü açısından bir diğer özelliği daha vardır. O da uzun devirlerdir burasının Asyanın iç kısımlarından kopup gelen Türklerin bir kaynaşma bir buluşma ve bir toplanma merkezi idi. Hatta daha sonraları Orta Doğu ve hilâfet merkezilerine sevkedilen ve İslâmî kaynaklarda genellikle mevâlî ve Türklere has olarak "gılman" veya "gılmanü'l-etrak" diye zikredilen köleler bunlardır ve özbe öz Türktür. İslâm Coğrfyacılarının eserlerinde bu konularda geniş açıklamalar ve bu Türkler hakkında sitayişkâr ifadeler bulunmaktadır.

Semerkant bütün bu yönleri ile Türk militarizminin adetâ bir ocağını teşkil etmekte idi. Zira ilk fetih yıllarında Arap akınları karşısında ağır zayiatlar veren mahallî Türk hanlıkları, dolayısıyla Türk varlığı İç Asyadan kopup gelen bu Türklerle beslenmiş, yeni güç ve kuvvet kazanarakAraplar karşısında daha fazla direnme imkânı bulmuşlardır. Meselâ, Kuteybe'nin Buhara'yı ancak dördüncü defa olarak kesin bir şekilde fethetmesinin başka türlü izahı mümkün değildir.

İşte Said b. Osman'ın Semerkant'dan aldığı ve kaynakların 30 bin olarak bildirdiği eli silâh tutan sıhhatlı kimseler bunlardı. Yani Aşağı Türkistanda, Türk militarizminin ana unsuru ve temelini oluşturan Türklerdi.

Said b. Osman'ın kurduğu ve kaynaklarda pek tabiî olarak etnik yapıları ve ırkî özellikleri hakkında pek fazla bir bilgi verilmiyen ve genellikle mevâlî denilen ordunun özü,çekirdeği,temeli şüphesiz bu Semerkanlı Türklerdi.Bu Türkler, Arap orduları ile birlikte harblere iştirak edecek, onların zaferler kazanmalarında yardımda bulunacak ve dolayısıyla Arap hakimiyetinin kesin bir şekilde Türk yurtlarında yerleşmesini sağlayacaktı. Said, böyle yapmakla ilerdeki sayfalarda geniş bir şekilde üzerinde durulacağı gibi bir taşla bir kaç kuş birden vurmak istemişti.

Fakat bunlardan en önemlisi, şüphesiz bölgedeki Türk varlığına, Türk nüfusuna en ağır darbeyi vurmak, muharib Türk unsurunun direniş gücünü kırmak ve bu potansiyeli kendi lehlerine yani Arap siyasî hakimiyetinin yerleşmesi için ustalıklı bir şekilde kullanmaktı.O, böylece bir taraftan çarpışan Arap ordularına yeni yeni insan gücü (ki bugün bile teknolojinin bunca gelişmesine rağ-

men harplerde en önemli unsurdur,) temin ederek onların zindeliğni arttırmak harp aktivitelerini devam ettirmek, diğer taraftan da çok mahirane bir şekilde, muharip Türk unsurunu saf dışı etmeyi planlamıştı. Bu yönde ilginç gelişmeler olmuştur.

Ondan sonra gelen Arap valileri bir adım daha ileri atarak Aristokrat Türk askerî kadrolarını bile kendi saflarına çekmeyi başarmışlar ve onların askerî tatkik, strateji, bilgi ve tecrübelerinden bilfiil yararlanmışlardır. Mamafih bundan sonra ceryan eden bir çok olaylar, Said b. Osman'ın böyle yapmakla ne kadar basiretli davrandığını bir kere daha ortaya koyacaktır.

Hulâsa; Emevîler devrinde Türklerden kurulan ilk ordu birlikleri derken, bizim meseleye bakış açımız ve yaklaşma tarzımız budur. Kabul edip etmemek ayrı bir konudur. İlimde son sözü söylemek kimsenin hakkı değildir. Yeter ki fikirler belli bir görüş ve mantık silsilesi açısından hareketle ortaya konulmuş olsun. Bizim bu mütevazi araştırmamızdan asıl maksadımız şimdiye kadar her nedense üzerinde hiç bir şekilde durulmayan bu önemli meseleyi yeni bir platforma çekmek ve bu platform da onu ilmin verileri, akıl ve mantığın değer hükümleri ile yargılayarak bir senteze doğru gitmektir. Böylece, Türk tarihi ilim aleminde yeni yeni boyutlar kazandıracaktır. Bize göre bu bir başlangıçtır. Bu yöndeki çalışmalarımız illerde de devam edecektir.

3- İLK TEMASLAR VE TÜRKLER'İN HARB SANATINDA MÜSLÜMAN ARAPLARA TESİRLERİ

Hz. Peygamberin vefatından sonra, özellikle Hz.Ömer devrinde girişilen büyük fetih hareketleriyle, müslüman Araplar asırlık Sasanî devletini yıkarak Ceyhun nehrine kadar ulaşmışlar ve Türklerle komşu olmuşlardır. Her ne kadar Araplar, bu ilk hamlede Hz. Ömer'in de kesin emriyle Türk yurtlarını istilâ etmeye pek fazla cesaret edememişlerse de daha sonraları fırsat buldukça Türk yurtlarına hücum etmekten bir an bile geri durmamışlardır[51].

Böylece Araplar, Türklerle daha pek ciddî bir harbe tutuşmadan önce, onların gerçekten ne kadar harbçi bir millet olduklarını yakından tanıma ve görme imkanı bulmuşlardır. Bu münasebetler zamanla gelişmiş ve çok daha ileri boyutlara ulaşmıştır. Arap valileri Horasan'a geldiklerinde bir taraftan Türklerin askerî karakterlerini harb sanatı ve muharebe taktiklerini öğrenirken, diğer taraftan da onları hem Arap merkezlerinde muhafız birliği, hem de sınır boylarında çarpışan müslüman Arap askerlerinin yanında bir takviye gücü olarak kullanmışlar ve bu yolda büyük başarılar elde etmişlerdir.

51- Kitapçı, Z. et-Türk, Beyrut, 1972, s.45.

Müslüman Araplar bununla da yetinmemişler veTürklerden istifade yolunda çok daha ileri gitmişlerdir. Onlar Türk aristokrat erkânına, mahallî Türk hükümdarları veveliahdlarına yaklaşmışlardır. Önce bu Türk büyüklerine müslümanlığı telkin etmişler,sonra da onlardan hem taktik hem de strateji yönünden istifade etmişlerdir. Kendi komuta heyeti ve askerleriyle birlikte müslüman Arapların safında çarpışan bu Türk Hanları **Semerkant, Buhara** gibi büyük şehirlerin feth edilmesi, Arap ordularının kesin zaferlere ulaşmasında çok müessir rol oynamışlardır.

Türklerin harb sanatı ve cengâverlik yönünden müslüman Araplara köklü tesirleri daha bu ilk temasların hemen akabinde başlamıştır. Bu hususta konuyu aydınlatmamıza yardım edecek bir çok kıymetli rivayetler vardır.Bunlara bir misâl olmak üzere büyük Arap komutanı *M u h e l l e b b. E b u S u f r a* ile, Türk süvarileri arasında geçen çok yaman bir boğuşmayı zikretmekte fayda vardır. O sıralarda Horasan'da bulunan El-Mühelleb, ordusuyla birlikte Afganistan'ın içlerine yani **Kâbil**'e doğru yaptığı bir seferde, *K î k a n* yani bugünkü **Belîcistan**'a yaklaştıklarında nereden çıktıkları pekte belli olmayan onsekiz kadar Türk cengâverinin hücumuna uğramışlardı (664). Kuyrukları düğümlenmiş atlarla bu Türk cengâverleri El-Mühellep ve ordusuna öyle bir çullanmışlardı ki,El-Muhalleb ve askerleri bu durumda ne yapacaklarını şaşırıp kalmışlardı. El-Cahiz, "mehtemelen **Türklerin kemendinden bütün zamanlar için de el-Mühellebten başka kurtulan pek az kimse olmuştur**"derken,bu müthiş boğuşmayı kasdetmiş olsa gerekir[52].

Her ne kadarEl-Mühelleb pek ağır zayiatlar vererek bu onsekiz Türk bahadırını saf dışı etmişse de O,kuyrukları düğümlenmiş atlara binmiş ve bu Türk süvarilerinin harb meydanlarında çok daha çevik, çok daha süratli ve atları fevkalade manevra gücüne sahip olduklarını görmüştür. El-Mühelleb artık o günden sonra Türk cengâverlerini takdir ederek ilk defa ordusunda bulunan atların harblerde kuyruklarını düğümlenmesini emretmiş ve bunun Arap ordularında uygulanmasında da öncülük etmiştir[53]. Bu rivayetler diğer taraftan bölgedeki Türk nüfuz ve tesirinin o devirlerde nerelere kadar uzandığı ve yayıldığı hakkında da

52- el-Cahız., **Fezailü'l-etrâk**, (Resailu'l-Cahız). Tah. A. M. Harun. Kahire, 1964. I. s. 65.
53- el-Hamevi. **Mu'cemu'l-Büldan**. Beyrut. 1955. IV. s. 422.

،، ولقي المهلب ببلاد القيقان ثمانية عَشَرَ فارسا من الترك على خيل مخذوفة
فقاتلوه فاقتتلوا جميعاً فقال المهلب ماجعل هؤلاء الاعاجم اولى بالتمشير منا
فخذف الخيل فكان اوّل من خذفها من المسلمين . . . . . ،،

bizlere kıymetli fikirler vermektedir[54].

El-Mühelleb b. EbuSufra'nın başından geçen bu olayla bizim burada vurgulamak istediğimiz asıl nokta, çölde harbetmekle dağlık bölgelerde harbetmenin taktik ve ve sıratefi bakımlarından tamamen farklı olmasıdır. Çölde açık arazilerde harbetmek ne kadar kolaysa, dağlık ve düşmanın ne zaman ve nereden çıkacağı belli olmayan engebeli arazilerde harbetmek te o kadar zordur. **İşte Araplar böylesine dağlık ve engebeli arazilerde harbetmeyi gerektiği hallerde gerillâ harbinin uzun seneler devam eden Aşağı Türkistan harbleri sırasında Türklerden öğrenmişler ve bu öğrendiklerini Türklere çok büyük bir ustalıklada uygulamışlardır.**

Mamafih Türkler ve onların askerî taktik ve stratejilerini anlamaya ve onlardan yararlanmaya çalışan sadece cesur Arap komutanı el- Mühelleb değildir. Diğer bir çok şeylerde olduğu gibi bu sahalarda da en büyük başarıyı elde eden şüphesiz *K u t e y b e b.M ü s l i m* olmuştur. Kuteybe Türk yurtlarında Arap hakimiyetini çok sağlam ve kesin bir şekilde yerleştirmişse bunda en önemli faktör O'nun Türkleri ve onların askerî taktik ve stratejilerini çok yakından tanıyan ve bilen bir kimse olmasıdır. Türk'ün askerlik sanatını ve Türk aristokrat tabakasını bütün yönleri ile çok yakından tanıyan Kuteybe, *gayet ince bir diplomasî* (çoğu kez kaypaklığa kadar varan) ve *geniş bir manevra gücü* ile bazan Türkleri yanına, bazan da karşısına alarak onlara kendi taktik vesilahlarıile öyle ağırdarbeler indirmiştir ki, nerede ise Türk askerî aristokrasisini şaşkına çevirmiştir. Türklerin bu şaşkınlığına temas eden H.A.R. Gibb, *Maveraü'n-nehr (aşağıTürkistan)hanlarının bir hayli vakit geçtikten sonra bile istiklallerinin kaybolduğunu anlayamamış olduklarına dikkatimizi çekmektedir*[55]. Bu durum, Emevîler zamanında Aşağı Türkistan'da nerede ise yarım asır bu şekilde devam etmiştir.

Emevîler yıkıldıktan sonra yerlerine Abbasîler geçmişlerdir(749). Abbasîler devrinde Türklere gösterilen ilgi, onları askerî bakımdan değerlendirmeler, Emevilerin tam aksine daha bir sıcak ve daha bir samîmîdir. Abbasîler devrinde ve onların millî karakter ve meziyetlerini çok yakından tanıyan kimseler vardır ve bunların başında ise o devrin gerçektende kudretli yazarı büyük kütür adamıEl-Cahiz ile, El-Memun'un şerefli generallerinden biri olan **Humeyd b. Abdülhamid** gelmektedir. Türkler ve onların sosyal ve askerî yaşayış-

54- Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Yusuf, S. M., **Studies in Islamic History and Culture**, Lahore, 1970, s. 82 vd. "Incidentally it must also remarked that the presence of the "Turks" in the region refered to above is also proved by the fact that the successive waves of nomadic tribes that migrated frım Central Asia into Transoxiana also inflrated in to the tract lying south of the Hindikush." Ray, H. C., **Dynastic History of Northern India**, Calcutta, 1931, Chapter, II.

55- Gibb, H. A. R., **Orta Asyada Arap Fütuhatı**, çev. H. Hakkı, İst. 1930, s. 49. "Maveraünnehr (Aşağı Türkistan) prensleri Araplara çapulcu gözü ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki, aradan bir hayli vakit geçtikten sonra bile istiklallerini anlayamamışlardı."

ları hakkında çok derin bilgisi olduğunu yakından bildiğimiz bu general, onların askerî karakter ve üstünlükleri hakkında yaptığı çok uzun bir değerlendirmede harb sanatları hakkında ez cümle şöyle demektedir.

،، والاتراك اذا صافوا جيشاً ان كان فى القوم موضع عورة فكُلّهم قد ابصرها

"Türkler bir orduya karşı saf bağlayınca düman saflarında bir eksiklik varsa hepsi onu görür ve bilir. Eğer bir eksiklik bulunmazsa düşmandan bir şey elde etmek imkânı yoksa ve hücumdan vaz geçmek münasib ise hepsi aynı kanaata varır, münasib olan hareketin bu olduğunu kabul ederler. Hücum ederlerse her birinin düşünce ve temayülleri aynıdır[56].

4 - ARAP ŞEHİRLERİNDE İLK TÜRK ASKERÎ BİRLİKLERİ

Müslüman Araplar sadece Türklerden askerî taktik değil bilakis insan gücü, *eğitilmiş askerî güç* olarakda büyük ölçüde yararlanmışlardır.Bilindiği gibi Horasan'a gönderilen Arap valileri çeşitli vesîlelerle Türk yurtlarına karşı düzenledikleri akınlarda elde ettikleri pek çok ganîmetler yanısıra,bir çok Türk'ü de esir alıyorlardı. Bu esirlerden önemli bir kısmı, şüphesiz Arap şehirlerine sevkedilmiştir[57]. Türk asıllı bu köleler, paralı askerler olarak çeşitli görevlerde kullanılmışlardır. Onlar büyük şehirlerde *askerî bir inzibat* görevini yaparak umumî asayiş ve emniyetin temini için çalışmışlardır.Bazan da devlet büyüklerinin *özel koruyucuları* olmuşlardır.Hatta daha da ileri giderek bu Türkler, halîfelerin *şahsî emniyetini* sağlamakla görevlendirilmişler ve özel *saray muhafız* birliğni oluşturmuşlardır.

Fakat Türklerle ilgili gelişmeler bunlardan ibaret değildir. Asıl önemli olanı, şu veya bu nedenle Arab toplumuna katılan ve sayıları bir hayli kabarık olan bu Türkler teşkilâtlandırılmış, sıkı bir dînî ve askerî eğitim gördükten sonra Arap orduları yanında bir *takviye gücü* olarak kullanılmışlardır. İşte Emevîler devrinde daha Orta Asya fetihleri başlamadan önce müslüman Türklerden kurulu ilk ordu birlikleri bunlardır ve bunların tarihleri Emevîlerin ilk devirlerine kadar ulaşmaktadır[58]. Bir çok kaynaklarda "*M e v â l î*" olarak zikredilen ve fakat milliyet ve kimlikleri hakkında her nedense pek fazla bilgi verilmeyen [59], bu gayri Arap ordunun şüphesiz büyük bir kısmı Türklerden oluşmakta idi.

56- el-Cahız. **Fezail**,I, s. 55.

57- Kitapçı. Z., İslamın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk m Türkler, **Türk Kültürü**, Ankara, 1972, no. 112. s. 209—221.

58- Kitapçı. Z. **et-Türk**, s. 104. krş. Hasan. İ. H., **Tarihu'l-İslam**. Kahire 1958. I, s. 301.

59- et-Taberi, **Tarihu'l-Umem**. Tah. M. Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut. 1966, VI. s. 512, 532. 559, VIII, s. 92. el-Mesudî, IV, s. 315. es-Suyûtî. **Tarihü'l-Hulefa**. Mısır. 1952. s. 269.

Emevîler ve daha sonraki devirlerde Türklerden kurulan ilk ordu birlikleri, onların, ordudaki fonksiyon ve çeşitli yönleri ile Arap toplumundaki durumlarını incelemeye geçmeden önce, Arap şehirlerine, askerî maksatlarla gönderilen ve bir nevî askerî inzibat gücü olarak çalışan Türklerden bahsetmemiz her halde yararlı olacaktır.Zîra Emevîler devrinde Arap toplumunda yavaş yavaş boy göstermeye başlayan bu Türkler, Abbasîler devrinde büyük kafileler halinde İslâm ülkelerine sevkedilen Türklerin bir nevî ilk öncüleri olmuşlardır.

Temel kaynakların bu hususlardaki rivayetleri değerlendirildiğinde, Arap şehirlerin Türklerin inzibatî maksadlarla ilk defa gönderilmeleri Emevîlerin meşhur Horasan valîsi *U b e y d u l l a h b. Z i y ad* zamanında başlamış,daha sonra bütün Emevîler devri boyunca çeşitli aralıklarla devam etmiştir. Büyük tarihçilerimizden biri olan el-Blâzurî'nin bildirdiğine göre, Ziyad vefat edince Muaviye, Onun yerine oğlu Ubeydullah'ı Horasan'a vali olarak tayin etti (678). Ubeydullah, Buhara'ya yaptığı anî bir hücum sonucu ele geçirdiği pek çok ganimetle birlikte bir çok genci de esir almış ve bunlardan önemli bir kısmını beraberinde getirerek Basra'ya yerleştirmiş ve onlara ayrıca maaş da bağlamıştır[60]. El-Hamavî, Basra'nın bu kesimine سكة البخارية **"Buharalılar Kesimi"** denildiğini ve daha önceler Basra'da böyle bir semtin bulunmadığını kaydetmektedir[61].

Mamafih,Et-Taberî,El-Belâzurî nin bazı yönlerden kapalı olarak geçtiği bu rivayetler üzerinde daha da ayrıntılı bilgiler vermekte O,bu Türklerin sayılarının 2000 ve bunların ok atmada pek mahir kişiler olduklarını açıklamaktadır[62]. İbni Abdi Rabbih ise, bu kişilerin çok güzel ok attıklarını artık bundan sonra Basranın bu semtine *"B u h a r i y e t ü - z i y a d "* denildiğini kaydetmektedir[63]. El-Cahiz ise,ok atmada pek mahir olan buTürkelerin *Y e m a m e'd e* baş kaldıran bedevî Arapların üzerine sevkedildiklerini ve asîlerin bastırılmasında büyük yararlılıklar gösterdiklerini zikretmektedir[64]. İbnü'l-Esirin rivayetlerinden anlaşıldığına göre bu Türkler, bir defasında Basrada, büyük haricî isyanını başlatan *Ğ a l l â k b. T a v v a f*'ın üzerine sevkedilmişler ve bu isyanın bastırılmasında önemli rol oynamışlardır. Hatta Gallâk, bu Türklerden birinin attığı bir okla hayatını kaybetmiştir (677)[65].

Ubeydullah b. Ziyad'ın beraberinde getirmis olduğu bu Türklerin bir kısmını da kendi yanında köle(özel muhafız) olarak bulundurduğu anlaşılmak-

60- el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldan**, Tah. A. E. et-Tabba' ve Ü. E. et-Tabba', Beyrut, 1958, s. 578.

61- el-Hamevî, **a. g. e.**, I, s. 356.

62- **et-Taberi**, V, s. 298.

63- İbnü Abbdi Rabbih, **el-Ikd**, Kahire 1944, I, s. 191.

64- el-Cahız, **el-Hayavan**, VII, s. 175.

65- İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, Beyrut, 1965, III, s. 517.

tadır. Şu anda bunların miktarı hakkında her hangi bir rakam vermemize imkân yoktur. Ancak et-Taberî hicrî 60/679 senesi olayları arasında, Müslim b. Akîyl ve özellikle Hânî b. Urvenin öldürülmesi olayında *R e ş î d et- T ü r k î* adında bir komutandan bahsetmektedir. Reşîd, şüphesiz Ubeydullah'ın kölesi ve aynı zamanda çok güzel kılınç kullanmakta idi Hânîyi öldüren de bu Türk idi[66]. Her ne kadar, Et-Taberî'nin rivayetlerinde daha fazla bir açıklık yoksa da, O nun, Ubeydullah b. Ziyad'ın Türk asıllı köleleri arasında sivrilmiş biri olduğundan şüphe edilmemelidir. *Reşid bu durumu ile Emevî aristokratları arasında Türk asıllı komutanlar halkasının ilkini teşkil etmektedir.*

Sadece Basrada değil diğer şehirlerde de Askerî polis olarak Türklerden yararlanıldığı görülmektedir. Meselâ, Haccac b. Yusuf, bir ordu-kent niteliğinde *V a s ı t* şehrini kurduktan sonra bu Buharalı Türklerin bir kısmını şüphesiz emniyet, asayiş ve inzibatî görevler için Vasıt'a çağırmış ve oraya yerleştirmiştir[67].

5- EMEVÎ SARAYLARINDA İLK TÜRK MUHAFIZ ALAYI

Emevîler devrinde bilhassa İslâmî fetihlerin doğu istikametinde gelişmesi sayesinde çeşitli vesîlelerle Türkistan'ın iç kısımlarından başlıyarak Arap şehirlerine yönelen bu Türk akımının daha da süratlendiğine şahid olmaktayız. Hatta, Türk sevkiyatını bir meslek haline getiren ve bu yolda zengin olan kimseler dahi bulunmaktadır[68]. Yukarıda da işaret edildiği gibi, çeşitli vesîlelerle İslâm merkezlerine büyük kafileler halinde sevkedilen bu Türklerin saray muhafızlığı gibi çok önemli görev ve mevkilere getirildikleri görülmektedir.

Emevîlerin, gayri Arap unsurlara pek fazla rağbet etmedikleri, kendi ırkdaşlarına önem verdikleri ve devleti idare etmede nerede ise şövenizme kadar varan koyu bir milliyetçi politika takîb ettikleri, devlet işlerinde özellikle önemli görevlerde Arapların dışında olanlara pek fazla itibar etmedikleri göz önüne getirilirse saray muhafızlığı gibi çok ciddî bir görevde hiç de küçüksenmiyecek miktarda Türk unsuruna yer verilmesi üzerinde çok daha yorumlar yapılacak bir durum arzetmektedir.

Bütün bu açıklamalardan sonra karşımıza şöyle bir süal çıkmaktadır. *Türklerin bilhassa Emevîler zamanında, saray muhafız alayı olarak kullanılmaları ne zaman ve hangi halîfe döneminde başlamıştır?* Bu suale şimdilik kesin

66- **et-Taberri,** V. s. 379.

67- Şeşen, R., **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler.** Ankara, 1985, s. 6. Yıldız, H. D., **İslamiyet ve Türkler,** İst. 1976, s. 46. Krş. **et- Taberi,** V. s. 347.

68- Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, **a. g. mk.,** s. 221.

bir cevab vermemiz mümkün değildir. Fakat mevcud kaynaklar Emevî Halîfelerinden *Abdü'l-Melik b. Mervan*'ın (685-705),özellikle *Fergane Türkleri*'nden oluşan bir muhafız alayının varlığından bahsetmektedirler[69]. Hatta Mervan'ın bu Türk asıllı muhafız birliğinden bazı ayaklanmaların bastırılmasında geniş ölçüde yararlandığı çok ayrıntılı bir şekilde zikredilmektedir. Abdül Melik b. Mervan'ın Emevî hanedanının ilk halîfelerinden biri olduğu nazarı itibara alınırsa, hilâfet merkezi yanı, Şam'daki bu Türk alayının çok daha erken devirlerde teşekkül etmiş olması gerekmektedir.

Mamafih, saray muhafızlığının müslüman Türklerden teşekkül etmesi keyfiyeti daha sonra gelen halîfeler arasında bir nevî teamül haline gelmiştir. Bu teamül ve geleneğin değil Emevîler devrinde, onların yerine kurulan Abbasîler devrinde de devam ettiği ve daha muhteşem bir şekil aldığı yine temel kaynakların ortaya koyduğu gerçekler arasındadır. Daha ziyade güçlü, kuvvetli ve heybetli Türklerden oluşan bu muhafızlar zaman zaman dış ülkelerdenİslâm halîfesini ziyaret eden yabancı elçilik, dostluk heyetlerini karşılamakta kullanılır ve bugünün tabiri ile hilâfet ülkesinin askerî gücünü yansıtacak bir merasim kıtası görevini ifa ederlerdi.

Emevîler hanedanlığının daha ilk devirlerinde Şam'da halifenin yakın çevrelerine kadar ulaşan bu Türkler, sadece saray muhafızı olarak kalmamışlar, aynı zamanda, hilâfet şehirlerinde çıkan bazı huzursuzlukların giderilmesinde Halîfenin güvendiği sadık kimseler olarak ciddî hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunun en ilginç misâli yine Abdül'l-Melik b. Mervan devrinde ceryan eden bazı olaylar sırasında görmekteyiz.Ebulfidâ'nınhicrî 79/698 senesi olayları arasında çok dahaayrıntılıolarak bildirdiği gibi bir defasında Mervan onları yalancı peygamberlerden *Haris b.Abdurrahman ed-Dımışkî* üzerine göndermiştir. Bizim açımızdan çok önemli olan bu olayı , hem Türklerin bu kabil hadiselere karşı takındıkların kesin tavırları göstermesi, *hem de Kudüse giren ilk müslüman Türkler olması bakımından* ilginç bulduğumuz için kısmende olsahulâsaetmekte fayda görmekteyiz. *Zira böyle bir devranı, dinde her zaman orta yolu seçen müslüman Türkler ve daha sonra gelişen bir çok önemli olaylar için bir başlangıç ve hem de iyi bir örnek teşkil etmektedir.* Şöyleki:

İslâm Tarihinde zaman zaman örnekle sık sık görülenyalancıpeygamber iddialarından birine de bu şahıs öncülük etmiştir. Şam'da yaşayan Haris, sonraları Kudüs'e gelmiş, kendisinde bir kısım fevkalâdelikler olduğunu vehm ederek peygamberliğini ilân etmiş ve halk arasında bir hayli taraftar da toplamıştır.Çeşitli maksadlarla etrafında toplanan ve bir kısmı da gerçekten de aldatılmış olan bu kimseler zaman zaman taşkınlıklar yapıyorlar, böylece hem halkın, inançlarınıifsâd,hem de bir kısım huzursuzlukların doğmasına ve üstelik çoğalıp

69- Kitapçı, Z., et-Türk, Beyrut, 1972, s. 105.

yayılmasına sebeb oluyorlardı.

Artık bu adam ve çevresindekilerin yıkıcı faaliyetlerine bir son verilmeli idi. Etrafındakiler Halîfeye sarayında bulunan Türk alayının göndermesinin ve ancak onların kolaylıkla bu serkeşlerin üstünden gelebileceklerini söylemişlerdir. Ebulfidâ, Türklerin Kudüs'te gösterdikleri üstün başarılarını şu şekilde anlatmaktadır. Türkler Kudüs'e gelince bir akşam bütün sokakları tutmuşlar ve daha sonra da birliğin komutanı geceleyin gözü pek bir kaçTürkü alarak Haris' in kapısını çalmış ve Allah'ın peygamberi (?) ile görüşme isteğinde bulunmuştur. Onun bu isteği pek tabiî olarak reddedilmiştir.O zaman daha ziyade *Ferganeli olan üstelik henüz Arapça dahi bilmiyen bu Türkler* içeriye dalmışlar ve Haris'i derhal yakalayarak Komutanlarının önüne getirmişlerdir.

Zavallı adam kendisini kıskıvrak yakalayan Türklere karşı (bizim Bektaşîler gibi) Kur'anın bir ayetini okuyarak şöylediyordu:"De ki, eğer ben Haktan sapmışsam bu sapıklığımın günahı kendi nefsime aittir"[70]. Türkler adamın bu yoldaki demeğojisine pek önem vermemişler ve :

"-O, bizim Kur'anımızdan bir ayettir. Sen gerçek Peygamber isen kendi Kur'anından oku!" demişlerdir. Sonra durum Halîfeye bildirilmiş ve neticede bu yalancı peygamberin boynuTürkler tarafından uçurularak cesedi bir dere kenarına asılmıştır[71].

Bütün bu açıklamalar, Türklerin daha Emevîlerin kuruluşunu müteakib yıllarda Halifenin yakın çevresine kadar ulaştıklarını göstermektedir. Ancak mesele sadece bu değildir. **Onlar son derece sâf ve samımı bir müslüman olarakda karşımıza çıkmaktadır.** Nitekim Harise karşı, onun okuduğu şeyi **"O, bizim Kur'an'ımızdır"** diyerek susturmaları Ferganeli Türklerin Kur'ân-ı Kerim'i çok iyi bildiklerini bütün saf ve temizliği ile ortaya koymaktadır. Ancak bu Türklerin hem Türkistan'ın iç kısımlarından hem de Fergane'den hangi yollarla geldikleri ve nasıl olubta hilâfet merkezine **Şam'a** ulaşabildikleri hakkında şimdilik fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat burada bir şeyi de tesbit etmemiz gerekmektedir; O da bütün bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Türkler Hilâfet ülkelerinde bu durum ve ilk hamleleri ile daha sonra hilâfet merkezlerinde karşılarına çıkacak olan rakîb **İranlıları** çok geride bırakmış oluyorlardı. Bu tesbitimiz, ilerde bazı meselelerin aydınlatılmasında önemli ölçüde bizlere yardımcı olacaktır.

6 - MÜSLÜMAN TÜRKLERDEN KURULAN İLK ORDU BİRLİKLERİ: MEVÂLÎLER

İlk devirlerde başlayan ve Türklerin lehine olan askerî gelişmeler sade-

70- **Kuranı Kerim**, es-Sebe' ayet no. 50.

71- İbni Kesir, **el-Bidaye**, Mısır, 1932, IX, s. 28. el-Amîd, I. S., **İddiaü'n-Nübüvve, el-Va'yü'l-İslâmî**, Küveyt, 1401, no, 199, s. 60 vd.

ce bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Türkler bir taraftan Arap şehirleri ve hilâfet merkezine paralı askerler olarak sevkedilirken,diğer taraftan da yine bu Türklerden oluşan ilk ordu birlikleri teşekkül etmiş ve Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak çalışmışlardır. İlk fetih hareketlerinin hemen akabinde kurulan bu müslüman Türk birlikleri varlıklarını bütün Emevîler devri boyunca sürdürmüş, Arapların Orta Asya harekâtında yani Buhara, Semerkant gibi şehirlerin feth edilmesinde önemli hizmetleri olmuştur.

Gerçekte Araplarıı Türklerden yararlanmaya ve onlardan ***mevâlî*** *dedikleri yeni ordu birlikleri oluşturmaya iten bir çok sebebler vardır. Bir kere Araplar ana ikmal merkezlerinden çok Uzaklaşmış bulunuyorlardı. Harb cebhelerinin genişlemesi ve çok uzaklara taşınması bir çok defa Hz. Ömeri bile endişelendirmişti. Üstelik çok değişik bir coğrafya ve başka bir iklimde ve çok daha cesur bir milletle çarpışan Araplar, mahallî Türk Hanları ile yaptıkları harplerde ağır zaiyatlar veriyorlardı. Bu ise ordunun erimesi ve zayıflaması demekti. Ayrıca onlara yeni takviye güçlerinin gönderilmesi çok zaman aldığı gibi pek de kolay olmuyordu.Hatta bazı hallerde bu imkânsızdı.Bu bakımdan mevcud ordunun zamanla yorulması ve yıpranması hatta harbedemez bir hale gelmesi nerede ise kaçınılmaz bir akibet olacaktı.*

Bütün bunlar bize Horasandaki Arap ordularının, yerli unsurlarla mevâlî, takviye edilmesini Arap idaresi için artık kaçınılmaz bir zaruret haline geldiğini göstermektedir. Bu onlara yeni zinde bir güç kazandırmakla kalmıyacak aynı zamanda Arap ordusunu teşkil eden muhtelif kabileler arasında ayrıca bir denge unsuru olacaktı. Böylece yerli unsurlardan oluşan bu zinde güçler çok önemli bir boşluğu dolduracak ve Araplara Türk yurtlarının feth edilmesi ve Arap hakimiyetinin Orta Asyada yerleşmesi yolunda çok büyük yardımları olacaktır.

Bu yönde ilk ciddî adımlar Ubeydullah b. Ziyad'tan sonra Horasana vali olarak gönderilen **Sâid b. Osman** (Hz. Osman'ın oğlu) tarafından atılmış ve onun zamanında Müslüman Türklerden oluşan ilk ordu birlikleri kurulmuştur (674). Bilindiği gibi, Ubeydullah b. Ziyad'tan sonra,Horasan'a Said b. Osman vali olmuştu[72]. O da kendisinden önceki valiler gibi, Ceyhun nehrini geçerek Semerkant'a yürümüş ve ani bir baskınla şehri ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Hernekadar Onun bu harekâtının ayrıntıları bizim konumuzun dışında isede O, bu baskından bir çok ganimet elde ettiği gibi eli silâh tutan sıhhatli gençlerden olmak üzere 30.000 kişiyi de esir almış ve bunları ilk fetih yıllarından beri Arap idaresinin daha ziyade askerî bir üs olarak kallandığı,**Merv** şehrine getirmiştir.[73]

72- **et-Taberi**, V. s. 306.

73- el-Belâzurî, **a. g. e.**, s. 579. İbni Hubeyb. **Esmaü'l-Muğtalin**, (Nevadirü'l-Mahtutat), Kahire, 1954, II, s. 166. Kitapçı. Z. **a. g. mk.** s. 216.

Bu harblerde Türkleri çok daha yakından tanıma fırsatı bulan, Said, onların Arap ordularının yanısıra özel bir takviye gücü olarak techiz edilmelerinin büyük yararlar sağlıyacağını düşünmüş ve çekirdeğini genellikle bu esir Türklerin oluşturduğu ilk *m e v a l î p a r a l ı a s k e r l e r* ordusunu kurmuştur. Öyle tahmin ediyoruz ki Said'in çok kısa süren Horasan valiliği sırasında gerçekleştirdiği en önemli hizmet de bu idi[74].

Semerkant'ın uzun tarihî seyri içinde bir Türk bölgesi ve Orta Asyanın iç kısımlarından kopup gelen Türklerin genellikle toplandığı bir şehir olduğu kabul edilirse, Said b.Osman'ın Semerkant'dan aldığı bu esirlerin çok büyük bir ekseriyetinin Türklerin oluşturduğundan asla şüphe edilmemelidir. Hatta bu yönüyle Semerkant Abbasîler devrinde de aynı fonksiyonunu devam ettirmiş ve Bağdad'a büyük kafileler halinde sevkedilen Türklerin önemli bir karargâhı olmuştur. Bu bakımdan biz daha da ileri giderek diyoruz ki Said'in almış olduğu bu esirler senelerdir Araplara karşı direnen, harbeden, muharib Türk unsuru idi. Böylece Said çok daha akıllı davranmış ve muharip Türk ordusunun direnme gücüne çok ağır bir darbe vurarak onları saf dışı bırakmak istemiştir.

Genellikle Türklerden oluşan, bu yeni sınıfın, mevâlî müslüman toplumdaki durumları, onlarla nasıl bir uyum sağladıkları hakkında kaynaklarda pek fazla bir bilgi verilmemektedir. Ancak, onların normal bir dînî eğitim gördükleri, müslüman oldukları ve gerektiğinde Arap askerleri ile birlikte harblere iştirak ederek büyük zaferler kazanılmasında etkin oldukları da bir gerçektir. Mamafih Said b. Osman'dan sonra yukarıda da dediğimiz gibi bu bir teamül haline gelmiş ve Horasana gelen Arap valileri, Türkistana yaptıkları akınlar esnasında esir aldıkları Türk gençlerini Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak techiz etmeye devam etmişlerdir. İlk müslüman Türklerden oluşan bu muharib unsurlar, ihtiyaç anında cepheye sevkedilmek üzere daima ve bir Arap komutanın emrinde hazır vaziyette beklerlerdi. İşte Arap kaynaklarında *m e v l î* denilen etnik yapıları hakkında pek fazla bilgi verilmeyen ve bir çok yazarların her nedense derinliğine pek fazla üzerinde durmadıkları askerler bunlardı ve çekirdeğini müslüman Türkler oluşturmakta idi.

Baykent, Buhâra ve Semerkant gibi Türk Hükümdar ve aristokrat Türk askeri ailelerinin hakimiyeti altında buluan büyük şehirleri birer birer fetheden ve siyâsî Arap hakimiyetini Türk yurtlarında kesin bir şekilde yerleştiren *K u - te y be b. M ü s l i m* on seneden fazla devam eden bu askerî harekâtı sırasında Türklerden hem mâlî hem de insan gücü yönünden geniş ölçüde yararlanmış ve daha önceki valiler gibi O da Türkleri techiz ederek Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak kullanmıştır.

74- Kitapçı, Z., et-Türk, s. 102.104. Hasah, İ. H., a. g. e., I. s. 301.

Kuteybe Buharayı dördüncü defa ve kesin bir şekilde ele geçirdikten sonra (707), yerli halkın ve Türk unsurunun direnme gücünü kırmak için 50.000 kişiyi esir almıştır[75].Aynı durum Semerkant için de söz konusudur. Semerkant'ı daha önce yapılan bir sulh anlaşmasını hiçe sayarak tekrar istîla eden Kuteybe yeniden ve çok daha ağır bir anlaşma yapmış ve bu anlaşma gereğince yerli halktan eli silâh tutan 30.000 genci de esir almıştır[26].Pek taiidir ki Müslüman Fatih bu esirlerden yararlanmış ve onları Arap ordularının yanında techiz ederek cepheye sürmüştür.

Böyle yapmakla Kuteybe, bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu. O, bir taraftan muharib Türk unsuruna çok ağır darbeler indirirken diğer taraftanda Arap ordularına hem yeni, hem zinde, yıpranmamış taze bir güç kaynağı sağlıyordu. Horasan'daki Arap ordularının sayısal durumlarına temas eden H.İ. Hasan bu hususlarda et-Taberînin rivayetlerini kaydederek şöyle demektedir:

"Kuteybe, Buharayı ele geçirdikten sonra, sadece şehrin sosyal işleri ile ilgili hareketlerle yetinmemiş, bu hareketlerini orduya da teşmil etmiştir. O sırada Horasanda ki Arap ordularının miktarı şöyle idi; Basra; 9.000, Benî Bekr; 7.000, Benî Temîm; 10.000, Abdü'l-Kays; 4.000, Benî Ezd; 10.000, Kûfeli; 7.000 olmak üzere toplam 47.000 neferden ibaret idi. Bunlar arasında7.000 kadar da mevâlî bulunuyordu[77].İşte Kuteybe Buhara'yı ele geçirdikten sonra yerli halktan oluşan ve 10.000 ilâ 20.000 kişi arasında değişen bir ordu kurmuştur"[78].

Haddi zatında Türklerden müteşekkil ilk ordu birlikleri Kuteybeden çok daha önce kurulmuştu. Kuteybenin burada yaptığı sadece *m e v â l î* denilen bu orduya bir çeki düzen vermesi daha disiplinli hale getirmesi ve sayılarını dahada arttırarak 20.000 'e yükseltilmesidir. Zira yukarıda da temas edildiği gibi bu Türk birlikleri, büyük kuşatmaların kesin zaferlelere neticelenmesinde çok müessir bir rol oynamışlardır. *Hatta Buhara ve Semerkant'ın fethi bu Türk birliklerinin gösterdikleri üstün başarılar sayesinde mümkün olmuştur.*

7 - ARAPLARIN TÜRK ASKERİ VARLIĞINDA YARARLANMALARI

Gelişmeler sadece bunlardan ibaret değildir. Araplar Orta-Asya fetihlerinde sadece muharib Türk unsurundan asker olarak değil, dirayetli Türk komutanlarından, Türk militarizmindende yararlanmışlardır. Bunların başında

75- el-Hamevî, **a. g. e.**, I, s. 356.

76- **et-Taberi**, VI, s. 475.

على ان يعطوه تلك السنة ثلاثين آلف رأس ليس فيهم صبي ولا شيخ ولا عيب ،،

77- **et-Taberi**, IV, s. 4?2.

78- Hasan, İ. H., **a. g. e.**, I, s. 301.

Bazgis ve çevresinin Türk asıllı hükümdarı N i z a k T a r h a n gelmektedir.Gerçekte, Kuteybe, Horasana geldikten sonra Nizak Tarhan'ın ne kadar güçlü ve kuvvetli bir hükümdar bir komutan olduğunu anlamakta gecikmedi. Onun Kuteybe ile münasebetleri belki ayrı bir inceleme konusudur. Fakat Kuteybe bu hususta çok daha akıllıca davranmış, Onu karşısına alacağı yerde yanına maiyyetine almıştır. Bu cümleden olmak üzere Kuteybe önce ona İslâm dinini telkin etmiştir. Daha sonra, müslüman olan ve Arapların olgun ve müessir kişiliğnden dolayı kendisine أبا الهيّاج "E b e l h e y y â c-**harb ve darb görmüş kişi-** lakabının taktıkları bu Türk generalini çevresindeki subay ve askerleri ile birkendi saflarına katılmaya çağırmış ve onun bilgi ve tecrübesinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Böylece Nizak Tarhan maiyyetinde bulunan Türk askerleri ile birlikte Arap orduların da çarpışan ilk Türk generali oluyordu.

Daha sonra gelişen olaylar zekî diplomat Kuteybenin böyle davranmakla ne kadar isabetli hareket ettiğini ortaya koymuştur.Bundan sonra cereyan eden bütün harblerde artık Nizak Tarhan, Kuteybenin yanında ve onun bir nevî sağ kolu olmuş ve ona askerî harekâtında büyük yararlılıkları dokunmuştur. Nitekim, Kuteybe, Buharanın fethi için ilk adım olarak önce *N i m s e k e s* ve *Râ m i s e n*'e hücum etti.Geri dönerken, Arap askerleri yolda *Kür Muğnan et-Türkî* كور مغنان التركى *(Kara Muhan)* adındaki bir Türk generalinin tuzağına düşmüşlerdi. Nizak Tarhan, çevreyi coğrafî bakımdan çok iyi bilen bu Türk hükümdarı Kuteybenin safında katıldığı bu harblerde çok yaman kahramanlıklar göstermiş, âdeta müslüman Arapların Kara Muhan birlikleri tarafından imha edilmelerini önlemiştir (706)[80].Nitekim Nizak Tarhan Baykent ve Buharanın fethinde de Kuteybe'nin yanında yer almış ve Ona bu müreffeh şehirlerin ele geçirilmesinde büyük yardımları dokunmuştur.

Mevâlî ordusu, genellikle bir Arap generalinin komutası altında hareket ederdi. Bu generallerin kimler olduğunu tayin ve tesbit etmede şimdilik zorluklar çekmekteyiz. Ancak Et-Taberî'nin hicrî 96/714 senesi, yani Kuteybe'nin ölümü ile ilgili olaylar arasında zikrettiğine göre Mevâlî ordusunun komutanı, *H a y y a n e n - N a b t î* olduğu anlaşılmaktadır[81]. O Hayyan ki Kuteybe'hin en güvendiği adamlardan biri olmasına rağmen, Kuteybeye sonunda itaatı reddetmiş ve emrindeki acemlerin *(T ü r k l e r)* yardımı ile Kuteybe ve çok yakınları ile bir çok kimsenin boynunu uçurmuştur[82]

Kuteybe b. Müslimden sonra Horasan'a *Y e z i d e l - M ü h e l l e b* vali olarak gönderilmiştir (97/716). Yezid devrinde de şüphesiz ekseriyetini

79- **et-Taberi**, VI, s. 429. 457.

80- **et-Taberi**, VI, s. 437.

"وابلى يومئذ نيزك وهو مع قتيبة".

81- **et-Taberi**, VI, s. 512.

82- **et-Taberi**, VI, s. 512. vd.

Türklerin oluşturduğu bu mevâlîler ordusu harblere iştirak etmiş ve kesin neticelerin alınmasında önemli yardımları olmuştur. Nitekim Et-Taberî Onun Cürcan ve Taberistanı feth etmek için sevkettiği 100.000 (?) kişilik ordusunun yanında bu mevâlî hatta daha açıklanması gereken "*m e m â l ı k* "lerinde bulunduğunu kaydetmektedir[83]. Fakat bizim burada işaret etmek istediğimiz asıl önemli nokta ise, Yezid'in belki gelmiş geçmiş bütün Arap valilerinden çok daha fazla ve çok daha etkin bir şekilde Türk aristokrat askerî tabakasından yararlanmış olmasıdır. Bu Türk aristokrasisinin başında en sıkışık, en kötü ve bir ölüm kalım harbinde kendisine en büyük desteği sağlayan Gürcan'ın Türk asıllı hükümdarı **Sul-Tekîn** gelmektedir. Bizim üzerinde durduğumuz konu ile çok yakın ilişkisi olması bakımından bu gelişmeleri daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymamız her halde faydalı olacaktır. Bu aynı zamanda Türk militarizminin ne kadar canlı, ne kadar dinamik olduğunu da çok belirgin bir şekilde ortaya koymuş olacaktır. Şöyle ki;

Yezid'in Horasan valiliğindeki mutlu günleri (!) pek de uzun sürmemiştir. Ömer b. Abdülaziz halife olunca, bu muhteris valiyi huzuruna çağırmış ve Türk yurtlarından topladığı bu gayri meşru büyük servetin hesabını sormuş ve sonunda O'nu hapsettirmiştir[84]. Yezid b. Adü'l-Melik'in halife olması (719-723) ise El- Mühelleb için âdeta bir yıkım oldu. Hapishaneden (Şam) kaçarak Basraya geldi. Başta kendi kabîlesi olmak üzere halkı Emevîlere karşı ayaklanmaya çağırdı. Bir komutan olması yanısıra çok da iyi bir hatîb olan El-Mühelleb şöyle diyordu;

"Şam ehli Emevîler! Allahın Rasûlünün ailesine, ehli beyte el ve dil uzatanlar onlar değil mi? O'nun soyundan gelen kavim ve kabîlesini üç gün üç gece öldürenler onlar değil mi? Bütün bunlardan sonra onlar Allah'ın mübarek evini, bastılar, Kâbeyi yıktılar, onun taş ve örtülerini ateşe verdiler. Allahın laneti onların üzerine olsun![85] ". Emevîlerin ehlibeyt ve evlâdı Rasule karşı saygısızlıklarını bu şekilde diline dolayan El-Mühelleb, Şam ümerasına karşı cihad etmenin Allah katında Türk ve Deylemlere karşı harbetmekten çok daha makul olduğunu söylüyordu[86].

Emevîlerin ehli Beyt ve evlâdı Rasûle saygısızlıklarından dolayı zaten büyük bir infial içinde bulunan Basra ve Kûfe halkı, El-Mühelleb'in yanında yer almışlardı. Bu arada Sul Tekin'i de kendisine yardım etmeyi çağırmıştır. Sul Tekîn bu davete fazla bir tereddüt göstermeden hemde askerî erkânı ile birlikte ica-

83- **et-Taberi**, VI, s. 532.

84- **et-Taberi**, VI, s. 557. Halîfe Ömer, bunlardan hiç hoslanmamıştır. Yezîd ve avenesi hakkında (هؤلاء جبابرة ولا احب شاهم) -"Onlar bir kısım cebbarlardır, ben onlar gibisini sevmem" derdi.

85- **et-Taberi**, VI, s. 557.

86- **et-Taberi**, VI, s. 587.

bet etmiştir. Kaynaklarda her ne kadar Onun hakkında fazla bir bilgi verilmemişsede Yakût'un rivayetleri bu husustaki tereddütleri gidermektedir. O bu harblere maiyyetiyle birlikte Kûhistan hükümdarı olan oğlu da dahil birTürk birliği ile katılmış, bu Türk birliğinin gösterdiği yararlık ve kahramanlıklar dikkati çekmiş ve HalîfeYezîd'in kulağına kadar gitmiştir.

İşte bu harblerde, Emevî askerlerine karşı okunu sadece Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini ihya etmek için kullanılmıştır. Onun harblerdeki bu sabr ve sebatı devrin halîfesini daha da kızdırmış ve öfkelendirmiştir. Nitekim El-Isfahânî bu hususta şu ilginç rivayeti nakletmektedir;

،، وَلما دعا يزيد الى نفسه لحق به صول لينصره وكان يقاتل من بينه وبين يزيد من جيش بنى امية ويكتب على سَهامه صول يدعوكم الى كتاب الله وسنة نبيه فبلغ يزيد بن عبد الملك فاغتاظ وجعل يقول ؛ ويلى على ابن الغلفاء ومالــه وللدعاء الى كتاب الله وسنة نبيه ولعله لايفقه صلاته ،،

"Yezid, başkaldırınca Sul-Tekîn'i kendisine yardım etmek için çağırdı. O da bu davete hemen katıldı. O. Yezîd'in Emevilerle harbeden askerlerinin sağında meydana atılır, yiğitçe döğüşür veokunun üzerine:

"-Sul, sizleri Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünnetine uymanızı davet eder!" diye yazdıktan sonra Emevî askerlerine doğru atardı. sul'un bu durumu, Halîfe Yezid b. Abdü'l-Melik'e kadar ulaştı. Bundan çok öfkelenen Halîfe civardakilere şöyle yakınır oldu.

"-Şu sünnetsizin oğluna bakın! Allahın kitabı ve Peygamberin sünnetine davet etmek ona mı kaldı? onun belki namaz kılacak kadar bile din bilgisi yoktur"[87].

Pek tabiî olarak Akr â'da cereyan eden bu harblerde El-Mühelleb taraftarları yenilmiş ve El-Mühelleb'in kendisi de kulak burun delikleri hatta ağzının içi toz toprak dolu olduğu halde ölü olarak bulunmuştur (102/720). Sul bu harblerde omuz omuza çarpışmıştır. Fakat ikisi arasında büyük farklar vardır. Birisi kaybolan ikbal ve mevkisine kavuşmak, ihtiraslarını tatmin etmek, hatta canını ve malını kurtarmak için çarpışmakta diğeri ise, sadece Emevîlerin evlâdı Resûle karşı saygısızlıklar, bunun gönlünde açtığı yaralar için çarpışmakta idi. Birinin kalbinde dünya, diğerinin kalbinde ise Allah ve Resûlü vardır.

Fakat burada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. O da, Sul Tekinin özellikle Halîfe Yezid b. Abdü'l-Melik'i kızdıran bu Türk hükümdarının sonunun ne olduğudur?Bu süalin cevabını bu konulardaki yegâne kaynağımız Et-Taberî de bulmamıza imkân yoktur. Bu iç harbler hakkında çok ayrıntılı bil-

87- **el-Agani**, X, s. 43. Krş. Yakût, **Mucemü'l-Üdeba**, I, s. 166.

giler veren Et-Taberi, bu meşum olaylardan bahsederken bizimle ilgili olarak sadece واخذ ابن صول ملك قهستان اسيراً "*ve Kûhistan hükümdarı olan Sul'un oğlu da diğer bir kısım önemli zevatla birlikte esir alındığını*" bildirmekle yetinmektedir[88].

Bu esir alınanların arasında şüphesiz Sul Tekin'in kendisi de vardı. Nitekim Yâkût, Sul ve yakın komutanları hatta askerleri من اصحابه وغلمانه ile birlikte Emevî taraftarlarından Abbas b. El-Velîd'e sığındıklarını ve Onun. El Mühellebin bazı evladları ile birlikte bu Türk hükümdarı ve yakınlarına da "*e m-a n - güvence*" dokunulmazlık verdiğini kaydetmektedir. Fakat daha sonra durum, süratle kötüye doğru gitmiştir. Sul Tekin ve maiyyeti bu şekilde tesirsiz bir hale geldikten sonra Abbas Arap devlet adamlarında örneğini sık sık gördüğümüz gibi sözünde durmamış ve Sul Tekinde dahil kendisine sığınan bu Türk aristokratları ve askerlerinin hepsini insafsızca öldürmüştür (719)[89].

Mamafih, Türklerden yararlanma ve onları paralı asker olarak kullanma keyfiyeti Horasan'a vali olarak gönderilen bütün Arap komutanları tarafından üzerinde önemle durulan bir mesele olmuştur. Ana ikmal merkezlerinden kilometrelerce uzak bir coğrafya ve çevre içinde mücadele veren Arap generalleri, insan gücü ve asker açığını zinde, muharib Türk unsuru ile doldurmuşlardır. Meselâ Hişam b. Abdü'l-Melik zamanında Horasan'a vali olarak **Nasr b. Seyyar** gönderilmiştir (738)[90].

Arap hakimiyetini Türk yurtlarında kesin bir şekilde yerleştirmeye kararlı olan Nasr, bu azmini gerçekleştirmek için, Türklere karşı bir çok harbler yapmıştır. O bu harblerde, Türk militarizminden yararlandığı gibi, Türklerden paralı asker olarak ta büyük ölçüde yararlanmıştır. Nitekim İbni Cerîr, Seyyar'ın Taşkent'i feth etmek için yola çıktığında mevalî Türk ağırlıklı 20.000 kişilik ordusunun da bu seferlere katıldığını bildirmektedir[91]. Bu rakam aynı zamanda müslüman Arap ordularında çarpışan Türklerin sayısı hakkında da bir fikir vermektedir. Osmanlı ordusundaki Yeniçerilerin ilk kuruluş yıllarında sayılarının 8-10 bin arasında olduğu düşünülürse Arap ordusundaki Türk varlığının gayet tatmin edici olduğu göze çarpmaktadır.

88- **et-Taberi**, VI, s. 601.

89- **et-Taberi**, VI, s. 601, el-Hamevî, **a. g. e.**, I, s. 166.

90- **et-Taberi**, VII, s. 154.

91- **et-Taberi**, VII, s. m174. İbni Cerir, bu ordunun Buhara, Semerkant, **Kiss ve Usrusene** halkından oluştuğunu kaydetmektedir.

(„ ومع نصر اهل بخارى وسمرقند وكس واشروسنة وهم عشرون الفاً „)

Hatta bunlar ayrı ayrı birlikler oluşturuyorlardı. Semerkant birliklerine ise Asım b. Umeyr komuta ediyordu. Nasr, oradan Ferganeye doğru ilerlemiş ve Fergane Türklerinden 30. 000 kişi esir almıştır.

8- MEVALÎLERİN SOSYAL VE EKONOMİK DURUMLARI

Bütün bunlara rağmen, müslüman Arap orduları safında çarpışan ve onlara kesin zaferlerinin kazanılmasında büyük yararlılıklar gösteren Mevâlî'ye Arap idarecilerin pek fazla iltifat ve rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır. Onlar, daima bu toplumda ikinci sınıf bir vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Bu acı gerçek, Emevî Halîfelerinden Ömer b.Abdül-Aziz'i ziyaret eden bir heyet tarafından bütün açıklığı ile ortaya konulmaktadır. Şöyle ki;

Büyük tarihçilerimizden Et-Taberî, *A b d u l l a h b. el-C e r r a h*'ın Horasan valiliği sırasında Şama kadar gelen ve İslâmın adil halîfesi tarafından kabul edilen bir heyetten bahsetmektedir(718). Dirayetli ve ne söyliyeceğini çok iyi bilen olgun kişilerden oluşan bu Heyetle Halîfe Ömer arasında geçen konuşmalar yerli halka ve Arap ordularındaki müslüman Türklere ne şekilde muamele edildiğini bütün açıklığı ile gözler önünü sermektedir[92]. Ömer, Horasandan gelen bu heyetle çok yakından ilgilenmiş ve onların meselelerini dikkatle dinlemiştir. Et-Taberinin kaydettiğine göre, Ömer heyetten biri olduğu halde kendi halinde duran ve konuşmalara hiç katılmayan bir adama döndü, Ona

"- Sen bu heyetten değil misin? dedi. Adam,

"- Evet bu heyettenim" dedi.

"- Öyleyse seni konuşmaktan men eden şey nedir" diye sordu. O zaman adam bütün ciddiyet ve samîmiyeti ile söze başlıyarak dedi ki:

"- *Ey Mü'minlerin Emîri! Haroeden 20.000 mevâlî vardır. Bunlara ne bir aylık verilir ne de bir ücret. Ehli zimmetten bir o kadarı da müslüman olmuşlardır. Buna rağmen onlardan hâlâ haraç alınmaktadır. Başımızdaki vali (el-Cerrah) ise bambaşka bir adamdır. Irkçı bir zorbadır. Her cuma günü hitab etmek için minberimize çıkar, halka karşı ulu orta konuşmaktan hiç çekinmez ve der ki:"Size eza ve cefâ etmek için geldim. Bugün ben ırkına düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki benim milletimden olan kimse (Arap) bana göre diğer kavimlerden olan yüz kişiden daha sevimli ve makbuldür."Bütün bu yaptıklarından sonra O zulüm ve merhametsizlikte başımızda sanki Haccac'ın kılınçlarından bir kılınç gibidir*"[93].

Halife Ömer b. Abdü'l-Azizle, Türkistan'dan gelen bu heyet arasında geçen bu konuşmalar, sadece üzerinde durduğumuz konuya değil, Arap vali ve devlet adamlarının, yerli halka karşı takındıkları olumsuz tavır ve hareketlerini de, yapmacıktan uzak en samimî bir şekilde dile getirmektedir. Mamafih bütün

92- **et-Taberi**, VI, s. 559. Üç kişiden oluşan bu heyet arasında "Ebu's-Saydâ" lakabıyla maruf Salih b. Tureyf de bulunmakta idi. İbni Cerîr, Onun hakkında "din ve diyanetini bilir fazîletli bir kimse idi" demektedir. İşte Halîfe Ömer'e acı gerçekleri en samîmî bir şekilde dile getiren de bu dini bütün müslüman olmuştur.

93- **et-Taberi**, VI, s. 559.

bu olumsuz yönlerine rağmen müslüman Türkler'den kurulan bu ordu bütün Emevîler devri süresince varlıklarını devam ettirmiştir. Emevîler devleti yıkılıp da, onların yerine Abbasîler hâkim olduktan sonra, durum süratli bir şekilde Türkler'in lehine olarak gelişmeye başlamıştır.

Zamanla ordu tamamen müslüman Türklerden oluşmuş, ayrıca yüksek komutanlıklar, Türk asıllı generallerin eline geçmiştir. Devlet ve hükûmet idaresinde Türk asıllı kimseler büyük yerler işgal etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla hilâfet ülkelerindeki Türk nüfuz ve saltanatı göz kamaştıracak bir hale gelmiştir. Önümüzdeki sayfalarda Abbasi devletinin sosyal askerî ve idarî çehresini değiştiren bu gelişmeler üzerinde daha etraflı bir şekilde durulacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASİLER DEVRİNDE HİLAFET ORDUSUNUN TÜRK LEŞTİRİLMESİ

İLK ÇALIŞMALAR

1- ABBASİLER DEVRİNDE ORDU KADEMELERİNDE İLK TÜRKLER

Emevîler Devleti yıkıldıktan ve onların yerine kanlı bir ihtilâl ile Ab - basîler iktidara geldikten sonra durum süratle Türklerin lehine olarak değişme - ye başlamıştır. Daha ziyade gayri Arap unsurlara dayanmayı devletin temel po - litikası haline getiren Abbasî halîfeleri, diğer unsurlara olduğu kadar, Türklere de büyük önem vermişlerdir. Abbaşî devletinin gerçek kurucusu olan büyük halîfe el- M a n s u r' dan itibaren durum tedrîcî bir şekilde Türklerin lehine o-larak değişmeye başlamış ve Türk nufuzu kısa zamanda büyük mesafeler ka - tetmiştir. Bir taraftan **hulefâ** ve **ümeranın** yakın çevresinde Türk asıllı komu - tan ve askerlerin sayıları yükselirken, diğer taraftan da hükumet ve idarî kade-melerde hatta edebî sahalarda boy gösteren Türkler kendilerini kısa zamanda ka-bul ettirerek bir varlık haline gelmişlerdir.

Daha ilk devirlerden itibaren büyük ölçüde Abbasî halifelerinin destek ve himayesine mazhar olan Türklerin zamanla Abbasî toplumunda varlık ve nü-fuzları çok derin boyutlara ulaşmıştır. O kadar ki Abbasî halîfelerinin iktidarda kalmaları hatta hayatları tamamen bu Türklerin insaf ve merhametine kalmıştı. Onlar istediklerini halîfe ilân ediyor, dilediklerini azl ediyor ve yerine hiç bir çev-reden mukavemet görmeden bir başkasını hilâfet makamına getirebiliyorlardı. Artık halîfeler, tamamen bu Türk askerî aristokratlarının arzu ve temayüllerine göre hareket eder olmuşlardır. Nitekim Türklerin Abbasî toplumunda ulaşmış oldukları bu kudret ve saltanattan acı acı yakınan bir Arap şairi aynen şöyle

demektedir: „ أَصْبَحَ التُّرْكُ مَالِكَى الأَمْرُ والعَا - لَمُ مَابَيْنَ سَامِعٍ وَمُطِيعِ

"Artık Türkler her şeye sahib ve malık oldular, diğer bütün insanlar onların sözünü dinlemek ve kendilerine baş eğmekten başka yapacak bir şeyleri kalmadı.".

Genellikle yazarlar, Türklerden müteşekkil ilk ordu birliklerinin Abbâsîler devrinde El-*M u't a s ı m* 'ın büyük himmet ve gayretleri ile kurulduğunu yazmaktadırlar. Halbuki, daha önceki bahislerde uzun uzundıya açıkladığımız gibi müslüman Türklerin gerek hilâfet merkezinde muhafız, gerek Arap ordularında bir takviye gücü olarak istihdam edilmeleri, Emevîlerin ilk devirlerine kadar uzanmaktadır.

Abbasîler devrine gelince, Türkler'in saray ve yakın çevrelerinde boy göstermeleri, hemen ilk devirlerden itibaren başlamış ve bu gelişmeler sonunda hilâfet ordusunun büyük ölçüde Türkleşmesine kadar sürmüştür. Bu devirde Türkler'in hilâfet ordusunda ilk nüveleri Abbasî Halîfelerinden **El-Mansur** tarafından olmuştur. İbni Cerîr'in bazı rivayetlerinden, El-Mansur'un bu hususlarda bir arayış içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bir defasında bu dirayetli Abbasî Halifesi, yakın adamlarından **İsmail b. Abdullah**'ı yanına çağırarak, ondan bazı kavim ve kabileler hakkında bilgiler vermesini istemiştir. İsmail H i c a z ehlinin özelliğinden başlayarak, I r a k, Ş a m, H o r a s a n ahalisinin temel karakterleri hakkında kısa kısa bilgiler vermiş ve bu arada Türkler'den sitayişle bahsetmiştir. Daha sonra İsmail b. Abdullah Halifeye **"Türkler'in zor şartların adamı ve akıncılar nesli"** olduklarını söylemiştir[95]. Bütün bunlardan sonradır ki El-Mansur daha da cesaretli adımlar atarak, Türkler'i, hilâfet ordusun da istihdam etmenin kapılarını açmıştır.

Nitekim, değerli İslâm Tarihçilerinden hem El-Musûdî, hem de Es-Süyûtî, açık bir şekilde Abbasî Halifelerinden El-Mansur'un gayri Arap unsurları yani *"m e v â l î"* ve *ğ ı l m a n"*ı ilk defa Araplara tercih ederek onlara önemli görevler verdiğini daha sonra bu unsurların, süratle çoğalarak Arapları askerî ve idârî işlerde çok çok geride bıraktıklarını bildirmektedir[96]. Her ne kadar Es-Süyûtî, bu kölelerin (Mevâlî ve ğılman) etnik yapıların hakkında pek fazla bir açıklamada bulunmamakta ise de **es-Sealibî** konuya daha da açıklık getirmekte ve şöyle demektedir.

94- el-Mesûdî, **Muruc**, IV. s. 179.

95- **et-Taberi**, VIII, s. 71.

قال ابو جعفر لاسماعيل بن عبدالله فقال اهل الحجاز مبتدء الاسلام واهل العراق ركن الاسلام
واهل الشام حصن الامة والترك منابت الصخور وابنا ء المغازى ......،،

96- el-Mesûdî, **a. g. e., IV. s. 315.**

المنصور وكان اول خليفة استعمله مواليه وغلمانه فى اعماله وصرفهم فى مهماته وقدمهم على العرب
فامتثل ذلك الخلفاء من بعده من ولده فسقطت وبادت العرب وزال بأسها وذهبت مراتبها

،، اول من اتخذ من الاتراك من الخلفاء المنصور ، اتخذه حماداً ثم اتخذ المهدى مباركاً ثم اقتدى بهما الخلفاء وسائر الناس ،،

"Türkler'i ilk defa (yakın çevresinde) görevlendiren Abbasî Halifelerinden el-Mansur olmuştur. O, H a m m a d e t-T ü r k î' yi istihdam etti. Artık bundan sonra bu (diğer halifeler için) bir âdet haline geldi. Bütün halifeler diğer ileri gelenler bu iki halifeye uyarak Türkler'i yakın çevrelerinde görevlendirmeye devam etmislerdir[97]

El-Mesûdî'nin bahsettiği ve Halıfe El-Mansur'un sarayında bulunan gayri Arap unsurlarının (ğılman ve Mevâlî) Türkler'den başka bir kavim olmadığı böylece açıklık kazanmaktadır. Ancak gerek El-Mesûdî'nin gerekse es-Sealibî'nin demek istediği bu değildir. Onların asıl maksadı ordu ve saray çevresinde Türkler'in artık paralı askerler olarak kullanılmaya bu ilk devirlerde hemen başladığını ve Türkler'den müteşekkil m e v â l î birliklerinin artık kurulmuş olduğunu ifade etmektedir. Zira, İbni Cerir h. 158/774 yılı olaylarından bahsederken, halkın devam edip giden umumî şikayetlerinin artması üzerine el-Mansur'un bir defasında k o m u t a n l a r ı n ve Mevâliler'den oluşan a s k e r l e r i n i n hazırlanmalarını emrettiği, H a m m a d E t-T ü r k î' ye ise bineceği atın eğerini getirmesini yani hazırlamasını istediğini ve onların eşliğinde ihtişamlı bir şekilde Bağdat camiine kadar giderek orada cemaate siyasî ağırlıklı bir hutbe okuduğunu bildirmektedir[98].

Mevâlî ordusu Halifenin öyle derin itimadına mazhar olmuştuki, O son vasiyetinde oğlu El-Mehdî'ye bu mevâliye (Türkler) çok iyi muamele ve onları yakın çevresine almaya devam etmesini ve sayılarının da çoğaltılmasını tavsiye etmiştir[99]. Belki de El-Mehdî'nin doğu Türk hükümdarlarına mektuplar göndermesi ve onları İslâm dinine çağırması babasının bu tavsiyesi üzerine olsa gerektir[100].

Mamafih bizim bütün bu ve buna benzer rivayetlerden anladığımız kadarı ile Türkler'den oluşan ve kaynaklarda mevâlî olarak zikredilen ordu birlikleri ve saray muhafızları bu devletin ilk kurucularından El-Mansur zamanında olmuştur. Nitekim bundan sonra cereyan eden olaylar ve gelişmeler, bu kanaatimizi doğrular nitelikte görülmektedir. Güçlü kuvvetli ve heybetli Türkler'den oluşan bu birlikler aynı zamanda İslâmın taht şehrine gelen yabancı elçileri de karşılarlardı. Onlar bu günün tabiri ile bir şeref bölüğü vazifesini görür böylece imparatorluğun haşmet ve azametini yansıtmış olurlardı. Hammad, ise El-Mansur'un çevresinde kısa zamanda kendisini kabul ettiren yetenekli Türkler arasında ve en güvendiği kimselerden biridir. Onun yine bu devirde yetişmiş **Müba-**

97- **es-Sealibî. Letaif**, s. 20.

98- **et-Taberi**, VIII, s. 92.

99- **et-Taberi**, VIII, s. 103. ،، وانظر مواليك فاحسن اليهم وقربهم واستكثر بهم

100- el-Ya'kûbî, **Tarîh**, II, s. 392. Krş. Kitapçı, Z. **et-Türk**, s. III.

rek et-Türkî ile sıkı ilişkileri bulunmaktadır. Fakat ordu kademelerinde yeni yeni kendini gösteren bu Türk asıllı komutanlar El-Mansur'a son derece bağlı, o kadar ki, El-Cahiz'e göre onlar hilâfet çevrelerinde bir Hz. İbrahim'e bir de Halifeye güvenip sığınmakta idiler[101]. Türkler'in Abbasî velâyetine böylesine sadık ve bağlı olmaları ilerde halifelerin onları değerlendirmelerinde olumlu yönden büyük gelişmeler sağlayacaktır.

Diğer taraftan, Hammad'ın Halîfe nezdinde çok büyük bir itibarı vardır. İbni Cerîr'in bildirdiğine göre Halîfenin üzerine titrediği çok muhkem bir sandığı bulunmakta idi.

Devletin bütün gizli evrakı ve Halîfenin sır olabilecek nesi varsa hepsi bu sandıkta saklı idi. Üzerine bir de kilit vurulmuştu. İşte böylesine önemli bir sandık ve anahtarının muhafazası Hammad'a verilmişti[102]. Bu Hammad'ın aynı zamanda Halîfe ile olan ilişki ve yakınlığının hangi boyutlara ulaştığı hakkında bizlere çok önemli ip uçları vermektedir. El-Mansur, daha sonraları Abbasî devletinin kökleşip gelişmesine esas olacak nizam ve müesseseleri kurduktan sonra Onu bir nevi *h a c i b* olarak kullanmış ve önemli görevler vermiştir. Hammad Et-Türkî bir aralık, Halife tarafından *S e v a d* bölgesine umumî vali olarak tayin edilmiştir[103]

El-*M e h d î* halîfe olduktan sonra (775-785) O da babasının yolunda yürümüş ve Türklere ilgi göstermeye devam etmiştir. Onun zamanında Türk asıllı askerlerden artık yüksek komuta mevkilerine doğru tırmanmalar başlamıştır. Bu komutanlar arasında *Ş a k i r et -T ü r k î*[104]; *M ü b â r e k et- T ü r k î*[105] ve *T û l y a et- T ü r k î* [106] bu devirde yetişmiş ve zirvedeki Türk komutanları arasındadır. O nun oğlu El-*H â d î*, hilâfet makamına geldiğinde, (785-786) *Mübarek et-Türkî* Halîfenin hizmetinde dirayetli Türk asıllı komutanlardan biri idi. Nitekim O, Hz. Ali'nin torunlarından Hüseyin b. Ali Medînede başkaldırdığı zaman (169/786), **emrindeki Türk birlikleri ile bu isyanı bastırmaya gönderilmiştir.**[107]. **O'nun, Abbasî devletine hizmeti sadece bundan ibaret değildir. Daha sonra Halife O'nu üstün yetkilerle maiyyetiyle birlikte Kazvin'e göndermiştir.** Mübarek burada devlet otoritesini sağlamakla kalmamış, ayrıca bir garnizon kurarak maiyetindeki Türkleri bu garnizona yerleştirmiştir. Daha sonraları burası gelişmiş, kontrol altında mamur bir şehir haline gelmiş ve bu yeni kurucusundan dolayı **"Medine-i Mübarek"**[108] veya **"el-Mübarekkiyye"** adıyla

101- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 175. «وما نعرف ابراهيم خليل الله وامير المؤمنين»

102- **et-Taberi**, VIII, s. 103.

103- el-Cehşiyârî, **Kitabü'l-Vüzera**, neşr. M. es-Sakkî, İ. **el-Ebyârî**, Kahire, 1357, s. 134.

104- **el-Cehşiyârî**, s.151.

105- **es-Sealibî**, s.20. el-Cahız, **Fezail**, I, s. 75.

106- **es-Sealibî**, s. 20.

107- **et-Taberi**, VIII, s. 195.

108- **el-Hamevî**, V. s. m79.

şöhret bulmuştur[109].

Abbasîlerin en ihtişamlı ve parlak devirlerini yaşatan *Harûn er Reşîd* devri (786-808),Türkler açısından ayrı bir özellik arzetmektedir. Sarayında bulunan bir çok Türk asıllı cariyelerin yanısıra, Türk askerî varlığı da büyük ölçüde hissedilir hale gelmiştir. Kendisinden sonra Abbasî devletinin haşmet ve azametini sürdüren el-*Me'mûn* veEl-*Mu'tasım*, işte bu Türk asıllı cariyelerden doğmuş ve bunlar *"Ümmü'l veled"* أم الولد **Halife Anası**, bizim tabirimizle sultan lâkabını almışlardır[110]. Şurası takdirle kaydedilmelidir ki, uzun Abbasîler devrinde bu lâkabı hak kazanan daha bir çok cariyeler vardır ve bunların ekseriyeti Türktür, sayıları dokuzdan fazladır[111].

Bu devrin Türk asıllı komutanlarında *Eba Süleym Ferecül' Hadim et-Türkî* zirveye doğru tırmananlar arasındadır[112]. Ferecü'l - Hadim (h.171/787) yılında,Tarsus'u tahkîm ile görevlendirilmiştir. O, şehri imar etmekle kalmamış, burayı bir askeri garnizon haline getirmiş ve Bizanslıların taşkınlıklarını önlemek için buraya üç bin civarında asker yerleştirmiştir. Her ne kadar kaynaklarda bunların milliyetleri belirtilmeksizin Horasanlı oldukları zikredilmekte ise de[113], bunların Ferec'in kendi Türk asıllı askerler olması akla daha uygun gelmektedir. Zîra bu devirlerde HarunEr-Reşîd'in hizmetine girmiş bir Türk hükümdarından bahsedilmektedir. Kendisinden *Hakan, Hadim-ü'r-Reşîd* adıyla bahsedilen bu çalıştığı daha sonra oraya *Âmil* garnizon komutanı olarak tayin edildiği hatta oraya yerleştiği anlaşılmaktadır. O kadar kiEl-MamunTarsus ta vefat edince (h.218/833) bu Türk Hakanının köşküne gömülmüştür. OEl *Vâsık* devrinde de Tarsus'ta görevi başında bulunmuş ve Bizanslılara karşı askerî harekâtlara iştirak etmiştir[114].

109- **el-Hamevî**, V. s. 51.

110- Kitapçı, Z., Ümmehatü'l-Hulefa min Cevâri'l-Etrak, **Mecmau'l-Lugal Arabiyyah**, Dımışk, 1972, no, 3. s. 620 vd.

111- Kitapçı, Z. **a. g. mk.** s.632. Abbasî saraylarında ki Türk asıllı cariyeler, ve bunların soyundan gelen halîfeler zevkli bir araştırma konusudur. Bu konularda yayınlanan Arapça bir araştırmamızda bu cariyeler üzerinde durulmuştur. Ümmü'l-Veled yani **"Hanım Sultan"** ünvanını alan Türk asıllı cariyeler ve onların soylarından gelen Abbasî Halîfeleri şunlardır: **Meracil**; oğlu, el-Mamun, (813—833), **Maride**; oğlu, el-Mutasım, (833—841), **Şüca'**; oğlu, el-Mütevekkil, (846—861), **Çicek Hatûn**, oğlu, el-Müktefî, (901—907), **Seyyide Sağab**: el-Muktedir, (907—829), **Zümrüd**: oğlu, en-Nasır, **Bayı Hatun**: oğlu, el-Müstein, (862—866), **Güzel Hatun**: oğlu, el-Mu'tazıd, (932—933), Bu Halîfelerden el-Mustansırında (1226—1242) anası Türktür. Bu zikrettiklerimize diğer aristokrat Türk hanımları meselâ, **Katru'n-Ned â** ve **Türkân Hatun** dahil değildir. Bütün bunlar bir araştırma çerçevesi içinde değerlendirilirse manzara çok daha ilginç ve düşündürücü olmaktadır. Zîra Abbasî toplumunda Türk asıllı komutan ve devlet adamları yanısıra Türk asıllı cariyelerde önemli rol oynamışlardır.

112- İbni Kesir, **el-Bidaye**, Mısır, 1932, X, s. 161.

113- **et-Taberi**, VIII, s. 234. **İbnü'l-Esir**, VI, s. 108. **el-Hamevî**, IV, s. 28. İbnü'l-Fakîh, **el-Büldan**, **113**.

114- İbnü'l-Abirî, **Tarihi Muhtasaru'd-Düvel**, (Tarihsiz) 135—141. **et-Taberi**, VIII, s. 650, XI, 132, 141, 143.

HarunEr-Reşîd devrinde yükselen Türk asıllı komutanlardan bir diğeride **Ebu Süleyman et-Türkî**'dir. İmparatorluğun özellikle Bizanslılarla olan sınır boylarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir[115]. O da diğer Türk asıllı Komutanlar gibi "**Aynı Zerbâ**" şehrini imar etmekle görevlendirilmiş, şehre gayri askerî garnizon haline getirmiştir (h. 180/796). *Bütün bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Harun er-Reşîd devrinde, sınır boylarındaki stratejik kalelerin Türk asıllı komutanlar tarafından imar ve tahkim edilmeleri buralara gayrı Arap ve fakat ekseriyetlerini Türkler'in oluşturduğu askerî birliklerin yerleştirilmesi ayrıca üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Zira bütün bu kabil, gelişmeler, artık Abbasî Halifelerinin Arap veya varsa İran asıllı askerlerde yarının giderek arttığını göstermektedir.*

Fakat, HarûnEr-Reşîd devrinin bizim açımızdan göze batan en önemli gelişmesi, Türklerin teşekkül eden saray muhafız birliğinin Arap-islâm imparatorluğunun haşmetine paralel olarak geliştirilmesi, güçlendirilmesi ve göz kamaştırıcı bir hale getirilmesidir. Koca Halîfe dillere destan olan haşmetinin gücünü, kuvvetini sanki bu güçlü heybetli Türkler vasıtasıyla gözler önüne koymak istemişti. Son derece sıhhatli ve gürbüz, boylu boslu Türklerden oluşan bu muhafız birliği, ünü cihanı dolduran İslâm halîfesine sadakat ve bağlılıklarını sunmak için gelen bir çok heyetler ve sefirlerin karşılanmasında görev alır, özel giysi ve silahları ile bir haşmet abidesi gibi durarak onları karşılarlardı.

Nitekim İbnü Abdi Rabbih'inbu hususlarda çok ilginç rivayetleri vardır. O HarunEr-Reşîd'e Hind hükümdarları tarafından gönderilen bir heyetten bahsetmektedir. Büyük İslâm halifesinin dostluğunu kazanmak için çok kıymetli hediyelerle birlikte gönderilen bu elçi ile birlikte Halîfeyi ziyaret etmek için Bağdad'a geldiklerinde, Harun Er-Reşîd onlara büyük iltifatlar etmiş izzet ve ikramlarda bulunmuştu. Bu cümleden olmak üzere:

،، فامر الاتراك فصفوا صفين ولبسو الحديد حتى لايرى منهم الاالحدق واذن للرسل فدخلوا عليه ،،

"Türk askerlerine tam techizatlı bir şekilde ve karşılıklı iki saf olarak aynı hizada durmalarını emretti. Türkler heyetin geçeceği yolun iki tarafına saflar halinde bekliyorlardı. Onların hepsi pür silâh ve zırhlarında giydikleri halde öyle bir duruşları vardı ki ancak gözleri görülebiliyordu. İşte Hind Heyeti bu Türklerin arasından geçerek Halîfenin huzuruna kabul edilmişlerdi[116].

El-*Emîn*'e gelince Onun kısa süren devri kargaşa ve buhranlarla doludur. Daha önce babası HarunEr-Reşid tarafından yapılan ve *Kâbe'nin* duvarlarına asılan bir anlaşma gereğince El-Emîn ölünce yerine El-Memun'un halîfe

115- Kitapcı, Z. **et-Türk**, s. 112.

116- İbnü Abdi Rabbih, **el-Ikd**, VIII, s. 261—262.

olması kararlaştırılmıştı[117]. El-Emîn *M u s a* 'yı velîaht tayin etti. Bu ise kardeşi El-Memun ile şiddetli bir şekilde aralarının açılmasına ve bir kardeş kavgasının çıkmasına sebeb olmuştu. Neticede İslâmın taht ve baht şehri Bağdad, yakılıp yıkılmıştı. Bağdad'ın bu hazin ve harab durumuna müşahede eden Türk asıllı bu devrin büyük şairin *E b u I s h â k el - H u r e y m î (öl.?)*[118]. يابؤس بغداد *Ey Bağdad'ın Kötü Günleri''* adı ile bir kaside yazmıştr. Üstâd Ali Cevâd'ın tabiriyle ''*Muallekat asrında olsaydık bu mutlaka muallaka arasına girerdi*[119]'', dediği bu 135 beyitlik uzun kasîdesinin tamamı iyi bir şans eseri olarak İbni Cerir tarafından zikredilmiştir. El-Hureymi, Bağdad'ın yakılıp yıkılmasına, tahribine yas tutan şair, bu kara günlerde Bağdad sokaklarında at koşturan Türkler'den de bahsetmekte ve şöyle demektedir;

،، بلْ هَلْ رَأَيت السُّيُوفَ مُصْلِتَةً ـ آشْهَرُهَا فِى الاَسواقِ شَاهِرُهَا

وَالْخَيْلُ تَسْتَنُّ فِى آزِقَّتِهَا ـ بِالتُّرْكِ مَسْنُونَةً خَنَاجِرُهَا ،،

''O (karanlık kötü) günlerde, Bağdad çarşılarında kınından sıyrılmış kılınçlar nasılda havada havada şakırdıyordu, görmedin mi?

Sokaklarında ise Türkler ellerinde kılınçlarıyla koşturuyor atları eşiniyor ve şaha kalkıyordu[120]. *Bu atlılar, şüphesiz el-Memun namına hareket eden Tahir b.el-Hüseyn'in* ordusunda Bağdad'a giren Türklerdi. Hatta bu Türkler, Bağdad'ın ele geçirilmesinde önemli bir mevki olan **el-Kunase** harblerinde çok büyük başarılar göstermişlerdir[121]. Bu da el-Memun'a taht ve baht kapılarını açan askerlerin sadece İranlı değil önemli ölçüde Türk unsurunun bulunduğunu göstermektedir.

2- EL-MEMUN'UN TÜRKLERLE İLK MÜCADELE YILLARI

a-El-*M e m u n* 'un *T ü r k l e r l e İ l k T e m a s l a r ı*: El-Emin'le olan kanlı çarpışmalardan sonra Abbasîler tahtına el-Memun geçmiştir. O'nun halife olması Bağdad'da Türkler için yeni bir merhale oluşturacaktır. Zîra El-Memun, saray ona yakın çevreler ve Abbasî entellektüeli arasında hilâfet ordularında Türklerden müteşekkil ordu birliklerin kurulması meselesini çok esaslı ve cesaretli bir şekilde gündeme getiren ilk Abbasî halîfesidir. *Ana tarafından Türk olduğu bildirilen*[122] *ve ömrünün uzunca bir bölümünü Türklerle yakın iklimlerde geçiren, burada Türk Hanları ile çok yakın ilişkiler kuran el-Mamun daha veliahdlığı zamanında Türklerin ne kadar güvenilir, sağlam karakterli, as-*

117- es-Süyûtî, **Tarihu'l-Hulefa**, Mısır, 1952, s. 297.

118- **Tarihu Bağdad**, İbni Asakîr, II, s. 453. **Tarihu Bağdad**, Hatîb el Bağdadî, VI, s. 326, **el-Agani**, **XII**, s. **150**.

119- **Cevad, A., Mecelleh, Mecmaulluga el-Arabiyyah**, Dımışk, 1972, no. 3, s. 465.

120- **et-Taberi**, VIII, s. 448.

121- **et-Taberi**, VIII, s. 461. ،، فيها جعل طاهر قواداً من قواده بنواحي بغداد . وجعل نعيم الوضاح اخاه فيمن كان معه من الاتراك وغيرهم مما يلي ربض ابى فكانت لهم وقعة بالكناسة ،،

122- Kitapçı, Z., **a. g. mk.** s. 620.

ker bir millet olduklarını yakından görmüş ve artık tefessüh etmeye başlayan hilâfet ordusunun büyük ölçüde Türkler'den oluşmasını istemiş ve bu yolda ciddi adımlar atmıştır. Fakat bizim asıl konuyu daha etraflı bir şekilde tartışmaya girmeden önce, El-Memun'un ilk gençlik yılları ve Türklerle olan ilk temaslarına kısa da olsa bir göz atmamız herhalde yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi, El-Mamun daha şehzadeliği zamanında, İmparatorluğun en hareketli bölgesi olan Horasan'a vali olarak gönderilmişti. (h.192/807)[123]. Onun Türkler ve Türk hakanı ile ilk temasları işte bu Horasan'a vali olduğu yıllarda başlamıştır. O Horasan'a geldikten sonra Türk yurtlarına bir çok seferler düzenlemiş ve bunda belirli ölçüde başarılı da olmuştur. Nitekim onun Türklere karşı yaptığı gaza ve başarılarını medh eden şair şöyle demiştir;

،، وَرَدَتْ عَلى خَاقَانَ خَيْلَكَ بَعدَمَا – كَرهَ الطّعَـانَ وَقَدْ اَطَلْنَ عِراكاً
حَتّى وَرَدْنَ وَرَاءَ شَاشِ مَنْزِلِ – تَرَكْتَ بِهِ نَفْلاًلَهُ الاَتْرَاكاً ،،

"Hakan, geri çekilip gittiği halde senin atlıların Onun üzerine yürüdüler ve yiğitçe döğüştüler.

Sonunda Taşkent'in ötelerinekadar ilerlediler ve öyle bir yere vardılar-ki, orada sen Hakana Türklerini bir ganimet olarak bağışladın, bıraktın[124].

Diğer taraftan El-Memun, Türkler ve Türk büyüklerine karşı her zaman saygılı davranmış, onları İslâm dinine kazandırmak istemiş, bu yolda kendisinden önceki halîfelere göre büyük mesafeler almıştır. Onun Türklere karşı beslediği bu iyiniyet, bu sıcak sevgi ve samîmiyetinin bazı önemli nedenleri olması gerekmektedir. Ama her şeyden önce Onun bu durumu Abbasî hanedanı iktidara getiren Horasanlılara karşı gösterilen umumî politik ilginin dışında mütalea edilmelidir.

El-Memun, Türkler'e ve Türk büyüklerine olan bu sıcak ve samîmi davranışlarını onun belki de ana tarafından Türk olması nedeniyle izah edenler olacaktır. Zîra bir çok yazarların aksine *İ b n i H a z m*, Onun anasının *M e r a c i l* adında bir Türk asıllı bir cariye olduğunu kaydetmektedir[125]. Fakat bize göre El-Memun bunda tamamen kendi insiyatifi ve muhakemesinin kullanmıştır. Türklerin yanî dayılarını kendisine en büyük destek olarak görmüş ve onları kendi safına çekmek kazanmak istemiştir. Bunun için onları İslâm dinine çağırmış, Türk büyüklerinin müslüman olmaları yolunda çok ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. Mamafih daha sonra cereyan eden önemli olaylar El-Memun'un içine düştüğü ruhî bunalım ve siyâsî buhranlar O'nun bu hususta ne kadar uzak görüşlü hareket

123- **el-Belazuri**, s.606. **et-Taberi**, VIII, s. 366, vd.

124- el-Ensari, Muslim b. Velid, **Divanu Sariu'l-Gavani**, Thk. S. ed-Dahhan, Mısır, 1958, s. 331.

125- İbni Hazm, Cevmiu's-Sire, ve Hamse Resail, Tah. N. **el-Esed**, İ. Abbas, A. Şakır, Mısır, s. 370. İbni Kuteybe, **mel-Maarif**, s. 169.

ettiğini göstermektedir.

İlk devirlerde, klasik İslâm Tarihi yazarlarından El-Balâzurî El Memun'un Horasan'da bu ilk valilik yıllarında Türklerle olan bu sıcak ilişkileri ve onların İslâm dinine kazandırmak için gösterdiği ciddî gayret ve teşebbüsleri hakkında ilginç açıklamalarda bulunmaktadır. El-Belâzurî'nin şüphesiz diğer kaynaklardan oldukça farklı ve çok selis bir üslûpta bildirdiğine göre: El-Memun daha halîfe olmadan önce henüz müslümanlığı kabul etmemiş olan Türklere karşı gazalar yapılmasını ve onların müslüman olması için çaba sarfedilmesini emrederdi. Onlardan müslümanlığı kabul edenlere çok daha yumuşak davranır izzet ve ikramlarda bulunurdu. Hele Türk hükümdarlarından biri müslüman olupta kendisini ziyarete gelmişse El-Memun ona izzet ve ikram için ne yapacağını şaşırır kalırdı. Onları adeta lutuf ve ihsanlara boğardı[126].

O, Horasan'da bu hayırlı teşebbüs ve hareketleri ile yani Türklerle yakından ilgilenen ve bunu idârî daha da ileri giderek bir devlet politikası haline getiren ilk Abbasî valisi olmuştur. Bu müsbet politikası sonucu çevresinde, bir çok Türk toplanmıştı. Hatta, O daha Horasan'da vali iken bu Türklerden oluşan ve kendisine son derece bağlı birlikler kurmuş üstelik bu birliklerle başarılı gazalarda bulunmuştu. Nitekim El-Cahiz bu husustaki yakın müşahedelerini dile getirirken şöyle demektedir:

" رايت في بعض غزوات المأمون سماطي جند على الطريق "

"Bir defasında El-Memun'un gazalarının birinde, Onun karargâhı yakınında, sağ tarafta Türklerden yüz kişi sol tarafta başka askerlerden yüz kişi olmak üzere, yolun iki tarafında dizi miş bir bölük süvâri gördüm. Onlar, saflar halinde El-Memun'un gelmesini bekliyorlardı. Öyle vakti olmuş, sıcaklık da son derece şiddetlenmişti. Derken El-Memun çıka geldi. Fakat buna rağmen üç ve dört nefer hariç Türklerin hepisi dimdik ve atlarının üstünde duruyorlardı. Diğer askerlere gelince, sıcaktan üç veya dördü hariç hepsi kendilerini yere atmış ve serilmiş kalmışlardı"[127].

b- El-E m i n'i n el- M e m u n'l a T a h t K a v g a s ı ve T ü r k l e r: Mamafih, daha sonra cereyan eden olaylar, yukarıda da işaret edildiği gibi, El-Memun'un Türklere karşı bu müsbet politakası ve onları Abbasî toplumuna kazandırmak için gösterdiği gayretlerinde ne kadar isabetli ve uzak görüşlü olduğunu göstermektedir. Zîra hilâfet merkezinde, yeni yeni bir kısım olaylar başlamıştı. Bunların hepsi El-Memun aleyhine, hemde çok tehlikeli gelişmelerdi. Şöyleki; Harun Er-Reşîd, ölümünden sonra oğulları El-Emin El-Memun ve El-Mutem'in sırasıyla halîfe olmasını istemiş, başta saray, ulema ve devlet erkânın-

126- el-Beläzuri, **Futüh.** s. 606.
127- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 61.

da muvafakatını (b î a t) olarak hazırladığı bir **ahidnâme**'yi kudsiyetine binaen Kâbe'nin duvarına asmıştı (h. 194/810)[128]. Fakat bundan sonra cereyan eden olaylar, büyük halifenin isteğinin tam aksine olarak gelişmiştir.

Harun Er-Reşid, Türkler'in büyük ölçüde desteğini kazanan âsî R a f i b. L e y s' i tedîb için tertiplediği bir sefer sırasında T u s' a gelmiş ve kaderin garip bir çilvesi olarak burada vefat etmişti (h. 195/811). Babasının ölümünden sonra pek tabî olarak El-Emîn, hilafet makamına geçmiştir. Es-Süyûtî onun hakkında *"çok güçlü, çok kuvvetli fakat, tedbirde hata eden zayıf iradeli aptal bir kimse idi, hilâfete asla uygun değildir"*, demektedir[129]. El-Emîn, halîfe olduktan sonra F a z l b. Er-R a b i' in büyük ölçüde tesiri altında kalmıştır. Fazl, bu haliyle El-Emin'in uzun süre, hilâfet koltuğunu muhafaza edemiyeceğini çok iyi bildiği için onu üvey kardeşi aleyhine tahrike başlamış ve bunda gerçekten de muvaffak olmuştur. Fakat, olayların ayrıntılarına geçmeden önce bir durumu tesbit ve açıklamamızda yarar vardır.

El-Emîn anne ve baba tarafından halis Arap idi. Onun bu asaleti saray ve çevresinde izzeti nefisleri rencide edilen Arapların asabiyet duygularını da okşadığı için bir hayli gururlandırıyordu. Fakat İran asıllı B e r m e k î l e r i n bertaraf edilmesinden sonra başsız kalan İran aristokrasisi başta F a z l b. Se h l olmak üzere, O nun bu durumundan yararlanmayı düşünmüş ve geniş ölçüde onu desteklemeye başlamışlardı. Fakat asıl El-Memun'a gelince: O günkü şartlar gereği, her ne kadar kendisini İranlı unsurlar kuşatmış ve çevresinde onların ileri gelenleri yer almışsa da. O, Türk unsuruna güvenmeyi isteyen, Türkler'in desteğini arayan gerekirse Bağdad'a değil Türk Hakanına, dayılarına sığınmayı tasarlayan bir kimse idi. Nitekim O, bu düşünce ve tasarılarını bir çok vesîle ile hatta Fazl b. Sehle karşı bile açıklamaktan çekinmemişti. Aksi takdirde O nun hilâfet makamına geldikten hemen sonra, hilâfet ordusunun Türkleşmesi için attığı ilk ciddî adım ve teşebbüsleri başka türlü izah etmemize imkân yoktur.

Fakat El-Memun'un bizim açımızdan şanssızlığı, daha o devirlerde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Arap ve hele hele İran Aristokrasisine meydan okuyabilecek bir Türk entellektüel tabakasının henüz teşekkül etmemiş olmasıydı. Varsa bile bu o kadar kuvvetli ve müessir değildi. El-Mamun saray ve çevresinden gelebilecek tehlikelere karşı Türk desteğinden tamamen yoksundu. Meselâ bir Faz b. Sehl'in karşısında Türk asıllı büyük devlet adamı El-Mütevekkil'in sadrazamı olmuş bir F e t h b. H a k a n gibi dirayeti herkesce kabul edilmiş bir Türk yoktu. Yine o devrin İran asıllı komutanı Tahir b. el Hüseyn'e karışı Türk asıllı el-A f ş î n unvanıyla anılan, el-Mutasım devrinde hilâfet orduları başkomu-

128- es-Suyûtî, a. g. e., s. 298. et-Taberi, VIII. s. 377. vd.

129- es-Süyûtî, a. g. e., s. 297.

وكان ذا قوة مفرطة وبطش وشجاعة معروفة كان تسيئ التدبير لايصلح للامارة ،،

tanı olan bir H a y d a r b.K â v u s yoktu. Dolayısıyla El-Memun'un bugünkü şartlar altında, Harun Er-Reşîd devrinde büyük ölçüde tırpalanan İran entelektüeli tarafından kuşatılması ne kadar tabiî ise, O nun da realiteyi olduğu gibi takabbül etmesi de aynı şekilde tabiî idi. Başka türlü davranmasına imkan yoktu. Bu bakımdan olayların tezgahlanması ve ortaya konulmasında ne El-Emîn ve nede El-Memun'un kendi insiyatifleri ile hareket etmelerine imkan yoktu.

İşte El-Emin halife olduğu sıralarda, hilâfet merkezindeki sosyal ve siyâsî durum bu idi. El - Emin, iktidara geldikten kısa bir süre sonra vezîrı Fazl b. Er-Rabi'in büyük ölçüdeki tahrik ve kışkırtmaları ile El-Memun'u velîhadlıktan azl etmiş ve halife olmasını tamamen önlemek istemiştir. Bu cümleden olmak üzere, iki oğlundan *M u s a* 'ya الناطق بالحق "Doğru Söyleyen" ve Abdullahı ise القائم بالحق "Adaletle Yaşayan" ünvanıyla veliahd olarak ilân etmişti. O, Horasan'ın dışında bütün eyaletler, saraya yakın çevresininde bu hususta muvafakatlarını almayı *(b î a t)* ihmal etmedi[130]. Her ne kadar, olayların ayrıntıları bu yöndeki uzun yazışmalar bizim konumuzun dışında isede bundan sonra ceryan eden olaylar tam bir trajedi halinde gelişmiştir. El-Memun ister istemez bu fiilî durumu reddederek Halifeye isyan etti. Bunun üzerine El-Emîn asî kardeşini tenkil etmek için *A l i b. İ s a b.M a h a n* kuvvetli generali, komutasında Horasan'a çok büyük bir ordu gönderdi. İbni Cerîr bu ordu için:

انهم لم يروا عسكراً كان اكثر رجالا واظهر سلاحاً واتم عدة واكمل هيبة من عسكره . . . . "

"Ehli Bağdad'ın bu ordudan, askerce daha çok silâhça daha yeterli, hazırladıkça daha üstün, heybet (korku) bakımından yeterli başka bir ordu görmediklerini kaydetmektedir[131].

3- EL-MEMUN TÜRK HAKANINA SIĞINMAK İSTİYOR

Birbiri arakısndan gelen bu kötü haberler ve beklenmedik gelişmeler El-Memun'u adeta şaşkına çevirmiş ve ne yapacağına bir türlü karar veremez bir hale gelmiştir. Onun içinde bulunduğu bu sıkıntı, daha açık bir ifade ile şaşkınlığının hangi boyutlara ulaştığını ibn-i Cerîr'in rivayetleri bize bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Büyük Tarihçinin kaydettiğine göre El-Memun kendisine kayıtsız şartsız teslim olması ve bütün yetkilerini bırakarak Bağdad'a dönmesini

130- **et-Taberi**, VIII, s. 406. es-Süyûtî, s. 297.
131- **et-Taberi**, VIII, s. 406.
132- **et-Taberi**, VIII, s. 403.

emreden, Halifenin mektubunu alınca İran asıllı akıl hocası *F a z l b.S e h - l*'i çağırmış ve bu hususta ne düşündüğünü sormuştur. Fazl, Ona yerinden hiçbir şekilde ayrılmamasını söyleyince El-Memun, Ona aynen şöyle mukabelede bulundu; "Nasıl olurda yerimden ayrılmama ve El-Emîn'e karşı koyarım. Zîra büyük komutanların ekserîsî ve ordu onunla beraberdir. Mal ve hazîne onun elindedir İnsanlar paraya düşkündür. Onu elde ettiği zaman kimse biat ettiklerine aldırmazlar ve verdikleri sözle bile durmazlar." Lâkin Fazl görüşünde ısrar edince o zaman El-Memun yine yakınmalarına devam etmiş ve bütün açık kalbliliği ile şöyle demiştir; "Benim durumum kuvvetli olsaydı bu belâyı defetmek mümkündü. Fakat bütün bu musîbetler benim başıma Horasan'ın tam bir kargaşalık içinde bulunduğu, Cebeğu ye(Yapgu Bey'e)'in ayrıldığı itaatten çıktığı, Hakan'ın tibet hükümdarı ile anlaştığı ve Kabül Hükümdarının Horasan ülkesine saldırmaya hazırlandığı bir sırada geldi. *Ben iyi biliyorum ki, el-Emin'in beni çağırması mutlaka gönlüne koyduğu bir kötülüğü yapmak içindir. Bu bakımdan bana sahib olduğum her şeyi terketmek büyük Türk Hakanına sığınmak ve Onun civarına kapılanmaktan başka yapacak bir şey kalmadı. Böylece kendim emniyet içinde olduğum gibi bana kimse zulum ve hiyanette etmemiş olur*[133].

Fakat burada işaret etmek istediğimiz bir husus vardır. Hilâfet merkezi El-Emîn ve El-Memun'un düştüğü kötü durum ve siyasî buhranlarda bile *Y a b - g u B e y* ve *T ü r k H a k a n ı* dostluğu aranan ittifat ve desteği beklenen Türk hükümdarlarıdır. El-Memun'un baş danışmanı, sonra büyük vezirlerinden biri olan Fazl b. Sehl, bu son derece vahim durumdan bir çıkış yolu bulmak için Onu, şu önemli ve stratejik tavsiyelerde bulunmuştur;

،، اكتب الى جبغوية وخاقان قولهما وعد لهما التقوية لهما فى محاربة الملـــوك
وابعث الى ملك كابل بعض هدايا خرسان واطرافها . . . ثم اجمع اليـــــك
اطرافك وَضمم اليك من شذ من جندك ثم اضرب الخيل بالخيل والرجـــــال
بالرجال فان ظفرت والاكنت على على ما تريد من اللحاق بخاقان قادراً

"...Sen Yabgu Bey ve Türk Hakanına hemen bir mektub yaz! Onları yanına çekmeye çalış. Kendi ülkelerinin hükümdarî olduklarını kabul et, (ve bir ittifak yap), diğer hükümdarlarla çarpışmaları halinde onlara hertürlü yardımı yapacağına söz ver ki (onlar da sana yardım edeler). Kabul hükümdarına da Horasan'ın bazı kıymetli (mallarını) hediye olarak gönder, bu şekilde çevreni güçlendir. Senden kopmuş, ayrılıp gitmiş askerleri derle topla sonra da (El-Emîn'le) başa baş, dişe diş harp edersin. Eğer zaferi kazanırsan ne alâ, yoksa seninde istediğin gibi, Türk Hükümdarlarına sığınmak için yol açıktır.[134].

133- el-Taberi, VIII, s. 403.
134- el-Taberi, VIII, s. 404.

Bütün bu açıklamalar, El-Memun'un asıl niyetinin ne olduğnu Türk ve Türk Hakanına karşı beslediği duygu ve düşüncelerini açıkca göstermektedir. O, en sonunda muvaffak olmadığı takdirde kendisine sığınmak için en emin yer olarak Türk yurtları, en sağlam ve dostluğuna güvenilir kimse olarak ta Türk Hakanını seçmiştir. *Fazl b. Sehl'in aynı noktaya gelmesi ve Türk Hakanına sığınabileceğini tavsiye etmesi bir gerçeği ifade etmekte ve dikkatimizi çekmektedir. El-Memun Fazl b. Sehl'in bu samîmî tavsiyelerine uyarak, Türk hükümdarlarına mektublar göndermiş, onların müslüman olmalarını ve kendi itaatı altına görmelerini istemiştir.*

Her ne kadar, Et-Taberîde bu hususlarda çok açık bir rivayet yoksada klasik tarihçilerimizden El-Belâzurî, onun Türk hakanlarına yazdığı iltifat dolu mektublarından bahsetmekte ve El-Memun'un Türk hakanlarına karşı çok alicenâb davrandığını, hatta kendisini ziyarete gelen Türk hükümdarlarına izzet ve ikramlarda çok ileri gittiğini bilmektedir.[135] O, bu ilk teşebbüsünde Toharistan'ın Türk asıllı hükümdarı *Y a b g u B e y*, Uşrusuna'nın yine Türk asıllı hükümdarı *K â v u s*'un desteğini kazanmaya muvaffak olmuştur. Hatta Kâvus ona bir mektub yazarak müslümanların kendi ülkesini teciz etmemeleri şartıyla bir sulh anlaşması yapılmasını ve gerekli vergiyi ödiyebileceğini bildirmiş ve El-Memun'a bunu memnuniyetle kabul ederek onunla bir sulh anlaşması yapmıştır[136].

El-Memun'un üvey kardeşi El-Emînle olan taht mücadelesi, bu arada ceryan eden olayların tahlil ve bir değerlendirmesini yapmak bizim konumuzun dışındadır. Ancak, bu mücadele onunda El-Emîn, canhıraş feryatlar içinde katledilmiştir (813).[137] O'nun Türkler ve Türk hükümdarları ile olan bu güzel ilişkileri, halife olduktan sonra da devam etmiştir. Fakat El-Memun'un halife olması ve Horasandan ayrılarak Bağdad'a dönmesini (819) bir fırsat olarak kollayan Kâvus Et-Türkî daha önce yaptığı sulh anlaşmasını hiçe saymış ve taahüt ettiği vergiyi de ödememiştir. Bunun üzerine El-Memun, Ahmed b. Halid Et-Ahval'i büyük bir ordu ile Uşrusana'ya göndermiştir.[138] Suratli bir şekilde hareket ederek Uşrusana'ya giren Halid, çevre Türkleri'nin kendisine yardım etmelerine fırsat vermeden Kâvus ve oğlu Fazl'ı esir alarak Bağdad'a göndermiştir. Kâvus, El-Memun'un huzurunda bir esir değil sanki bir ziyaretçi muamelesi görmüş ve oğlu El-Fazl ile birlikte müslümanlığı kabul ederek daha sonra kendi ülkesine hü-

135- **el-Belâzurî**, s. 606

136- Kitapçı, Z. **et-Türk**, s. 91.

137- **et-Taberi**, VIII, s. 487. İbni Cerir, kendini eline geçirdiği bir yastıkla korumaya çalışan el-Emine, ilk kılınç darbesini Tahirin ordusunda bulunan Humarveyh, adında bir kölenin indirdiğini yazmaktadır. Bu askerin daha sonra Mısırda valilik yapan Türk asıllı Tolonoğulları'nın ceddi olan Humarveyh ile aynı kişi olup olmadığı araştırılması gereken bir konudur.

138- **et-Taberi**, VIII, s. 595.

،، فشخص احمد الى ماوراء النهر فافتتح اشروسنة واسر كاووس بن خاراخره وابنه الفضل ،،

kümdar olarak gönderilmiştir.[139]

Gerçekte , Uşrusana'nın bu Türk asıllı hükümdarı *Kâvus* 'un Abbasî toplumunda özel bir yeri vardır. Bu hanedan ailesi, Abbâsî halîfeleri ile belki de ilk birleşen ve bütünleşen bir Türk ailesidir. O'nun büyük oğlu **El-Afşîn**, saraya intisab etmiş, El-Memun zamanında yetişmiş ve Türk asıllı güçlü generallerden biri olmuştur. Onun daha sonra baş gösteren bir çok ayaklanmaların bastırılmasında gerçektende önemli hizmetleri olmuş ve ünü bütün hilâfet ülkelerine yapılmıştır. El-Mu'tasım devrinde o,izzet ve ikbâlin zirvesindedir. O kadar ki, nüfus ve kudreti nerede ise, Hilâfet makamını nerede ise sarsacak seviyeye ulaşmıştır.[140]

Kâvûs'un diğer oğlu *Fazl b. Kâvus*'dur.O da müslüman olduktan sonra saraya intisab etmiş, hilâfet çevrelerinde yetişmiş ve El-Memun'un önemli adamlarından biri olmuştur. Daha sonra askerî sahada kendini gösteren **Fazl b. Kâvûs**,bugün tabiri ile gelmiş geçmiş en büyük teröristlerden biri olan *Bâbek el. Hurremî* ' nin üzerine sevkedilen büyük orduda görev almış ve ağabeyi El-Afşîn'in yanısıra hilâfet ülkelerini kasıp kavuran bu adamın yakalanmasında çok önemli hizmetleri dokunmuştur[141].

O'nun bir diğer oğlu ise *Reşîd b. Kavûs'* dur. Bunun, Kâvûs'un belki de en küçük oğlu olması gerekmektedir. Reşîd'de diğer kardeşleri gibi Hilâfet ordusuna intisab etmiştir. Abbasî hanedanının bedbaht Halîfelerinden biri olan **el-Müstaîn** (861-866) devrinin ünlü komutanları arasındadır.[142]

4- TÜRKLER HİLAFET ORDUSUNUN YENİ ADAYLARI

Fakat bizim burada temas etmeye çalıştığımız asıl konu El-Memun'un hilâfet ordusunun Türkleşmesi yolunda ilk ciddi teşebbüsleri ve bu teşebbüsünün kaynaklarına göre değerlendirilmesidir. Bu hususlara umumî olarak temas eden H.D.Yıldız bu önemli konuyu şu şekilde özetlemektedir; Merve'de bulunduğu sırada ceryan eden hadiseler Onun, Arap ve İranlılara olan güvenini sarsmıştı. Bu durumda istinad edebileceği yeni bir kuvvet ve kadroya ihtiyaç vardır. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma imkanını ve iyi geçinmeye gayret sarfettiği Türkler Abbasî imparatorluğunda, Arap ve İranlı unsurların nüfûzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvet olup, siyâsî tecrübe ve askerî kâbiliyet bakımından imparatorluk dahilinde bir muvazene unsuru olabilirlerdi[143]

El-Memun'u böyle bir harekete sevkeden dahilî ve harici bir takım ciddî sebebler vardır. Bir kere çok geniş coğrafî mekâna yayılmış olan imparatorluk sınırları içinde ayaklanmalar ve huzursuzluklar birbirini takip edip duruyordu.

139- el-Belâzurî, s. 606.

140- Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z. et-Türk, s. 268. 279. Yıldız, H. D., s. 91-104

141- et-Taberi, IX, s. 26, 27

142- et-Taberi, IX, s. 289

143- Yıldız, H. D., s. 66

Saray ve çevresinde çoğu zamanEl-Memun'u hedef olan politik ihtiraslar yanısıra eyâletlerde de durum o kadar iyi değildi. Nitekim, Haricîlerden *M e h d î b. U l v a n e l - H a r u r î* etmiş ve Alevîler nerede ise devletten kopacak bir nale gelmişlerdi (h.202/818)[144]. Bağdad, kuvvetler ayırımı (Arap-İran) nedeniyle için için kaynayan bir yer olmuştu. Hatta bir defasında Bağdad halkı El-Memun. Merv'de bulunduğu bir sırada baş kaldırmış ve El-Mehdî'nin oğlu *İ b r a h î m*'i 'El - M ü b a r e k" unvanıyla halife ilân etmişlerdi (201/817)[145]. Ayrıca koyu bir El-Emîn taraftarı olan ve Arapların iktidarını isteyen *N a s r b. Ş e b s* de yeni halifeye baş kaldıranlar arasında idi. Bütün bunlardan daha tehlikelisi *B a b e k el- H u r r e m î* nin ortaya çıkması oldu. Bugünkü komünizmin neredeyse bir nevi babalarından olan *B a b e k* , devlete baş kaldırmış ve kısa zamanda, eşkıyâlardan ve zorbalardan oluşan büyük bir ordu toplamış ve nerede ise, devleti tehdîd eder bir mahiyet almaya başlamıştı. El-Memun' un genarelleri Babek'in üzerinde hiç bir başarı kazanamamışlardı [146]

Kısaca temas etmeye çalıştığımız bütün bu olaylar, ve hilâfet ülkesinin başbaşa kaldığı tehlikeler nedeniyle başka El-Memun olmak üzere, bir kısım **ümera** ve **vüzera** Arap ve İranlı askerlerin dışında devletin güç ve otoritesini temsil edebilecek yeni bir unsura ihtiyaç duymaya başlamışlardı. Artık lüks ve israfa yönelen Araplarla Bağdad'ın binbir gece masallarını andıran zengin hayatına ayak uyduran ve askerliği çoktan bırakmış olan Farslılardan fazla bir ümid kalmamıştı. Olayların süratle gelişmesi isyan ve ayaklanmaların bir birini takib etmesi, bu yeni unsur yani güçlü kuvvetli asker arama ihtiyacını dahada süratlendirmişti. Halbuki, bir çok olaylarla yıpranmış ve pörsümüş olduğu sabit olan Arap ve Fars unsurunun dışında, bu büyük misyona yani devlet gücünü temsil etmeye Türklerden başka aday kalmamıştı. Bu konuda Türkleri ve onları destekleyen devlet erkânını haklı çıkaracak bir çok sebeb vardı.

Biz hemen şunuda ilâve edelim; O devirde Türkler İslâm dinine yeni yeni girmeye başlamış, kalb ve gönülleri bu yeni dinin heyecanı ile dolu idi. Yerleşik hayatın yani Bağdad'ın lüks ve israfı, tatlı yaşama ihtirası onların umumî ahlâk ve davranışlarına daha tesir etmemişti. Akıl ve düşünceleri saf, kalbleri temiz, saray ve çevresinin kirli oyun ve entrikalarından uzak idi. Bütün bu olumlu mulahalar yanısıra Türkler İslâm milletleri arasında şecaat, kahramanlık, mertlik ve yiğitlikleri ile de ün salmışlardı. Nitekim büyük Arap edibi El-Cahiz'in aşağıya aktaracağımız sözleri onun şahsî ve samîmî duygusu olmaktan öte, aynı zamanda hilâfet ve yakın çevrede bir çok devlet erkânının görüşlerini yansıtmaktadır. El-Cahiz, şüphesiz büyük bir gerçeği yansıtan bu tesbitlerinde demiştir ki:

144- **et-Taberi,** VIII, s. 558.

145- es-Süyutî, 307. **et-Taberi,** VIII, s. 456, 555.

146- **et-Taberi,** VIII, s. 576,595

،، والاتراك قوم لايعرفون الملق ولا الخلابة ولا النفاق ولا السعاية ولا التصنع ولا النميمة ولا الرباء ، ولا البذخ على الاولياء ، ولا البغى على الخلفاء ، ولايعرفون البدع ولم تفسدهم الاهواء ، . . . . ،،

"Türkler, öyle bir millettirki, onlar yaltaklanma, tatlı sözler, nifak, kovuculuk, yapmacık davranma, dedikodu, riyâkarlık, ümeraya karşı kibirlilik, hulefya karşı kötülük, entrika nedir aslâ bilmezler. Rîya nedir tanımazlar, heva ve heves daha onların ahlâk ve karakterini bozmamıştır." [147]

HülâsaEl-Memun hilâfet koltuğuna oturduktan sonra, her şey Türklerin lehine idi. Şartlar onların yeni ve güçlü bir unsur olarak hilâfet ordusundaki şerefli yerini almaya adata zorluyordu.

Diğer taraftan,biz konunun daha ilginç bir yönünü zikredelim. O da El-Memun'un diğer üvey bir kardeşe ve ana tarafından kendisi gibi Türk olan *el-M u t a s ı m*'ın gösterdiği sabırsızlıktır.El-Mu'tasım'da velîahdlığı zamanında Horasanda bulunmuş böylece dayılarını yakından tanımış ve kendisi için Türklerden müteşekkil 4.000 kişilik özel bir muhafaza alayı kurmuştu. O, bir çok olaylarla da bu Türklerin en namüsait şartlarda bile kendisine nasıl sadık kaldıklarını hayretler içinde görmüştü[148]. Onun için, El-Mu'tasım kardeşini bu hususlarda bütün var gücüyle hem teşvik ediyor, hem de destekliyordu. Hatta İbni Kuteybe'nin bize bildirdiğine göre, O daha da ileri gitmiş ve El-Memun'a bir mektup yazarak Türkler'in hilâfet merkezine celbedilmesini istemiştir[149]. El-Mu'tasım bu haliyle, Hilâfet ordusunun Türkleştirilmesi yolunda ilk ciddi adımı atan ve bunun öncülüğünü yapanlardan biri olmuştur.

Mamafih ibni Kuteybe bu hususta yalnız değildir.Yakûbî'nin çok daha ayrıntılı bir şekilde bildirdiğine göre,El-Mu'tasım,El-Memun'un hilâfeti zamanında *C a f e r el-H u ş a k î* adında birisini Semerkant amili *N u h b. E-se d*'in yanına göndermiş ve Türklerin celbini emretmiştir. O da, her sene Türk nüfûzunun çok daha yoğun olduğu bu bölgeden belirli ölçüde Türkleri alarak Bağdad'a sevketmiş ve bu şekilde Halifenin paralı asker olarak hizmetine girenlerin sayısı 3.000' i bulmuştu[150]. HattaEl-Memun bu şekilde satınaldığı Türklere bin-ikibin dinar arasında para ödemekte idi.

5 - ŞÛRA EHLİNİN TÜRKLERİ DEĞERLENDİRMESİ

Türklerin, hilâfet ordusu saflarına alınması yolunda ki bütün bu sosyal ve siyâsî gelişmelere Halifenin reaksiyonu ne olmuştur? Kanaatimize göre asıl aydınlatılması gereken, konu bu olsa gerektir. Yukarıdan buraya kadar yaptığı-

147- el-Cahiz, **Fezail**,I. s. 62

148- **et-Taberi**, VIII, s. 558

،، فلقوا الشراة فطعن رجل من الاعراب أبا اسحاق فحامى عنه غلام له تركى ،،

149- İbni Kuteybe, **El-Maarif, s. 391**

150- el-Yakûbî, K. el-Büldan, nşr. M. S. de Goje, Lei-den, 1892, s. 255

mız bütün bu açıklamalar, yeni olaylar, HalîfeEl-Memun'un,konuya sadece dikkatini çekmekle kalmamış, O nu konuyu bütün ayrıntıları ile düşünmeye ve umûmi bir değerlendirmeye sevk etmiştir. Zîra bütün bu hayırlı gelişmeler ve işaretlere rağmen, Hilâfet ordusunun Türkleştirilmesi meselesi hala çok önemli ve ciddi bir mesele idi. Fakat genç Halîfenin bu hususlarda gerçektende olgun davrandığı ve olayların içinde yoğrulmuş bir kimse olarak, çok daha realist bir yol takib ettiği anlaşılmaktadır. O, konunun çok yönlü ve bir çok kimseler tarafından enine boyuna tartışılmasını istemiştir. Böylece saray ve çevresinde hem bir kamu oyu oluşacak, hem de kendisi çok daha rahat bir karar verebilecek ve bir hareket serbestisine sahib olacaktı.

Bu cümleden olmak üzere o devrin ileri gelenlerinden bir meclis oluşturmuş, bugünün tabiri ile bir ihtisas komisyonu veya bir şûra oluşturmuş ve bu önemli meseleyi işte bu şûrayahavale etmiştir. HalîfeEl-Memun'un emri ile kurulan bu şûra da konu bütün yönleri ile ele alınmış, hilâfet ülkesinin kilit adamları askerî ve sivil erkân Türkleri çeşitli yönlerden değerlendirmişler, onları askerlik mesleği bakımından diğer mevcud sınıflarla çok geniş bir mukayesesini yaparak fikir ve kanaatlerini uzun uzadıya bildirmişlerdir.Bu hususlarda bir fikir sahibi olmak isteyenler gerçekten de çok şanslı görülmeketedir.Zîra,bu ihtisas komisyonunun, münakaşaları, orada söylenen sözler, yapılan tavsiye ve çok yönlü değerlendirmeler o devri bütün özellikleri ile yaşayan çağdaş ve güçlü bir yazar olan El-Cahiz tarafından bütün ayrıntıları ile kaydedilmiş ve dolayısıyla bize kadar ulaşmıştır.

Bu konularda yegâne kaynağımız olanEl-Cahiz'ın rivayetlerinden tesbit edebildiğimiz kadarı ile ihtisas komisyonunun üyeleri şu önemli kimselerden oluşmakta idi. **Muhammed b.el-Cehm**, El-Memun'un ilgisini görmüş bir filozoftu[151]. **Semâme b. Eşres**, mutazilenin ileri gelenlerinden, fesahat ve belâgati ile meşhurdur(öl.813)[152] **el-Kasim b. Seyyar**, El-Memun'un sohbetinden hoşlandığı sevip saydığı kimselerden biri idi.[153] **Humeyd b. Abdü'l -Hamid**, genç Halîfenin büyük komutanlarından biri idi. İbrahim b.El-Mehdî ve çevresindekileri dağıtan general bu idi.[154] **Ihşîd es-Soğdî**, kaynaklarda kimliği hakkında fazla bir bilgi yoksa da, Onun aslen Türk ve Ihşidler (Akşitler adındaki meşhur bir

151- Muhammed b. el-Cehm, el-Mamun'u devrinin ünlü fikir adamlarındandır. Halîfenin yakın sohbetlerinde bulunmuştur. el-Cahizla ilişkileri dostluk derecesindedir. O kadar ki el-Cahiz, "**Kitabü'l-Hica**" adlı eserini onun için yazmıştır. **el-Ağanî**, XIII, s. 16. **el-Hayevan**, II, s. 226. IV, s. 442. **el-Beyan**, I. s. 38, 103, **el-Ikd**, IV, s. 235

152- Daha geniş bilgi için bkz. **Tarihu Bağdad**, VII, s. 145. 147. **el-Hıtat**, II, s. 348. **Mizanü'l-Itidal**, I. s. 173. **et-Taberi**, VI, s. 186. VIII, 275, 288, 577

153- **el-Hayevan**, IV, s. 442

154- Abbasîler devletine hizmeti dokunmuş büyük komutanlardan biridir. Ebi Temmamın kendisini metheden bir çok kasîdeleri vardır. **el-Ağanî**, XIX, s. 100. 114. **Esmaü'l-Muğtalîn**, s. 72, 74. **el-Hayevan**, VI, s. 421, **et-Taberi**, VIII, s. 608

sülalenin ileri gelenlerinden olması gerekmektedir. Yine bunlar arasında **Ebu Şuca' Şebîb b. Buhar Huda,** El-Memun'un ünlü komutanlarından **Yahya b. Muaz**[155] ve **Zülyemîneyn** lakabı ile meşhur İran asıllı **Tah ir b. el Hüseyn** de bulunmakta idi.[156] Tahir b. El-Huseyn'in bu toplantıda bulunması ve Türkler hakkında olumlu kanaatlerini beyan etmesi ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, şûra ehli o devrin harp ve darp görmüş umuru devlete vakıf ve El-Cahiz'ın tabiri ile **"harp ilminde ileri gitmiş sayılı tecrübeli, talimli, harp sanatında çok uğraşmış,"** yüksek rütbeli general ve bir çok devlet ileri gelenlerinden oluşmakta idi.[157]

El-Cahiz'ın rivayetlerinin umumî seyrinden anlaşıldığına göre söz konusu kimselerden oluşan böylesine önemli bir meclis teşekkül ettikten sonra El-Memûn'un temsilcisi, Rasûlü'l-Memun, söz alarak orada bulunan zevatı kirama aydınlatılması gereken asıl meseleyi ortaya atmış ve şöyle demiştir:

"-Halife size buyuruyor ki! Sizler ayrı ayrı veya hepiniz, aranızda faraza her bir komutanın emrinde itimad ettiği seçkin yüz askeri olsa, bu yüz askeri ile, yüz Türk ile mi? Yoksa yüz haricî ile mi? Karşılaşmayı harbetmeyi tercih ettiğini söylesin. Ayrıca bu husustaki leh ve aleyhdeki delil ve iddialır kaydetsin, yazsın"[158]

Bundanda anlaşılıyorki, mesele çok sade ve açık bir şekilde bizzat El-Memun tarafından tesbit edilmiş, harp eden askerlerin kıymetli harbiyesi ve komutanların sevk ve idarede, liyakat ve kabiliyetleri öğrenilmek istenilmişti. Halıfe dahada kurnaz davranarak, onların hangi unsurları desteklediği ve kimlerden çekindiğini yazılı bir belge içinde öğrenmek istemişti.

Demek ki o devirlerde askerî bakımlardan değerlendirilebilecek pek gözde iki unsur vardı. Bunlardan birisi Türk; **yapıcı** , diğeri ise İslam dünyasında karışıklık ve kargaşalıkları ile maruf **yıkıcı** haricîler guruhu idi. Böylece, konu açık ve seçik bir şekilde ortaya konulmuş ve komisyon üyeleri arasındaki asıl münakaşalarda bundan sonra başlamıştır. Orada bulunanlardan bir çoğunun Türkler hakkındaki şahsî düşünce ve kanaatlerini El-Cahiz'ın verdiği bilgiler dışında şim-

155- İbni Cerir, bir çok olaylar dolayısıyla ondan bahsetmektedir. bkz. **et-Taberi,** VIII, s. 322, 339, 341, 369, 371, IX, s. 55. **İbnü'l-Esir, VI, s. 141, 142, 145, 245**

156- el-Mamun'un büyük generallerinden biridir. O nun Halîfe olmasında çok önemli hizmetleri dokunmuştur. el-Mamuna olan hizmet ve sadakatı dolayısıyla Bağdada umumî inzibatı sağlamakla görevlendirilmiştir. Daha sonra Halîfe ile arası bozulmaya başlayınca merkezden uzaklaştırılmış ve Horasan'a vali olarak gönderilmiştir. Fakat O burada isyan etmiş ve hutbeyi kendi adına okuttuğu Cuma günü gecesi Belh'de öldürülmüştür. (H. 207/822) Vefeyat, II, s.201-206, **Tarihu Bağdad,** IX, 353,355. **et-Taberi,** VIII, s. 375, 376, 407, IX, 145, 273, 292

157- el-Cahiz, **Fezail,** I. s. 40

158- el-Cahiz, **Fezail,** I. s. 40

يقول لكم امير المؤمنين متفرقين ومجتمعين ليكتب كل رجل منكم دعواه وحجته واليقل ايما احب الى
كل قائد منكم اذاكان فى عدته من صحبته وثقاته ان يلقى مائة تركى اومائة خارجى ،،

dilik tesbit etmemiz mümkün değildir. Ancak, hemen hepsi yüz Türke karşı harbetmeyi yüz haricîye karşı harbetmeye tercih ettiklerini söylemişlerdir[159]. Bu asker olarak onların gözünde, haricîlerin çok daha korkunç ve tehlikeli bir imaja sahip olduklarını göstermektedir. Mamafih böyle bir iddiada bulunanların delil ve kanaatlerini nasıl müdafaa ettiklerini de bilmiyoruz. AncakEl-Cahiz'in bu hususta sükût etmesi, bizde onların konuşmalarının bir kîlü kâlden ileri gitmediği zihabını uyandırmaktadır. YineEl-Cahiz'in kıymetli rivayetlerinden anlaşıldığına göre, bunlar arasında koyu harici taraftarları veya onlardan son derece yılmış olanlar da vardır. Meselâ El-Kasım b. Seyyarın bunlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. O toplantıda, haricîleri göklere çıkaran bir konuşma yapmış, onları öven şiirler okumuş ve şöyle demiştir;

"Akşam olup da haricî,kılıncını çekince arslanlarla karşılaşmak onunla karşılaşmaktan daha yeğdir(!)"[160].

Mamafih bütün bu kabil konuşmalar bize devlet erkânından daha bir çok kimsenin ya Türkleri yeteri kadar tanımadıklarını yada çevreden çekindiklerini göstermektedir.Ama her iki halde deEl-Memun'un böyle bir şûra ehli kurmak ve meseleyi onların tartışmasına sunmakla ne kadar haklı ve müsbet bir yol izlediği de ortadadır.

6 - HÜMEYD'İN TÜRKLER HAKKINDA GENİŞ DEĞERLENDİRMESİ

Fakat mecliste Humeyd b. Abdü'l-HamidEt-Tûsî de vardır. O, aynı zamandaEl-Memun'un en şerefli generallerinden biri idi.Bu meselede Onun fikir ve görüşleri çok önemli idi. Fakat O, konuşulanları dikkatle dinliyor ve hiç bir şey söylemiyordu. Herkes bu şekilde delillerini açıkça ortaya koyduktan sonra Halifenin Elçisi, Humeyde;

"-Herkes söyliyeceğini söyledi, sende söyliyeceğini söyle ve yaz! Bu senin lehine ve aleyhine delil olacaktır[161]. *Demiş ve Onun açıkça kanaatlerini ortaya koymasını istemiştir. Şimdiye kadar olup biten konuşmaları sabır ve sükûnetle dinleyen İran asıllı büyük Komutan bu emri vaki karşısında konuşmaya başlamış ve Türkler hakkında bugün bile okuyan herkesi hayrette bırakan fikirler söylemiştir. Onun Türkler hakkında ki bu müktesebatı engin fikirleri ve zengin müşahedelerin asıl kaynağı bizler için hala bir merak konusudur.Humeyd'in nereden ve nasıl olupta bu bilgileri topladığı, kimlerden öğrendiğini şu anda kestirmek çok güçtür.*

Kudretli müellif el-Cahiz, Fezaili'l-Etrak adındaki kıymetli eserinde, Onun bu konuşmalarını ilginç bir hafıza örneği vererek zikretmektedir. Daha

159- el-Cahiz, Fezail, I. s. 40
160- el-Cahiz, Fezail, I. s. 46
161- el-Cahiz, I, s. 44

ham bir malzeme yığını halide bulunan ve hernedense tarih otoriteleri tarafından pek fazla temas edilmeyen Türklerin harb sanaat ve kabiliyetini tahlil eden bizim konumuzun esasını bel kemiğini teşkil etmektedir. Bu bakımdan, Humaydin söz konusu tahlilini burada biraz ayrıntılı olarak kaydetmekte yarar görmekteyiz. el-Cahiz'ın kaydettiğine göre Humeyd, şöyle demiştir:

"-Ben yüz harici ile savaşmayı tercih ederim. Zîra haricinin bütün muhariblere ağır bastığı hususların Türklerde çok daha mükemmel olduğnu gördüğüm halde, Haricîlerde mükemmel olmadığını gördüm.Bu hususlarda Türk'ün Haricîye üstünlüğü bilakis, Haricinin diğer muhariblere üstünlüğü derecesindedir. Ayrıca bazı bakımlardan Türkler, Haricîlerden öyle temayüz etmişlerdir ki bu hususlarda Haricîlerin herhangi bir iddiası ve hakkı da yoktur. Üstelik Türk'ün Haricîlerin ayrılığı bu meziyetler bazı bakımlardan çok daha tehlikeli ve çok daha fazla işe yarayıcıdır"[162]

Daha sonra Humeyd, Haricîlerle Türkleri, askerî meslek ve kabiliyetleri bakımından çok muhteyalı bir mukayesesini yapmıştır. Önce hilâfet çevrelerinde, Haricîleri diğer, muhariplere üstün kılan ana hususları belirtmiş ve sonra bu hususlarda Türklerin onlardan çok daha üstün, çok daha cesur, çok daha yetenekli fevkalade bir millet olduklarını isbat etmiştir. Haricilerin Humeyde göre uzun uzun izah ettiği üstünlükler şunlardır; A - Harpte ilk hucûmu onların yapmaları, B - Baskın yapmaları ve düşmanı gafil avlamaları, C- Hızlı yürüyüş ve gece seferlerinde sabr etmeleri, D - İstediğini yapalama ve kimsèye yakalanmamaları, E - Onların diğer insanları harbe temas ettirecek kadar mal ve servetlerinin bulunmayışı, F - Düşmana yağma ve baskın yapmakta son derece mahir olmaları..."İşte Haricîlerin öğündükleri tarafları ve kumandaların onlarla karşılaşmayı istememelerine sebep olan üstünlükler bunlardır.[163]

Humeyd bu şekilde Haricîler'in hilâfet ordusundaki askeri sınıflara olan üstünlüklerin ne olup ne olmadıklarını ele almış sonra aynı hususlarda Türklerin ne olup ne olmadıklarını ele almış çok geniş mukayese ve değerlendirmelerde bulunmuştur.El-Cahiz, Humeyd'in bu açıklamalarını bütün ayrıntıları ile nakletmektedir. Ona göre:

İlk hücuma gelince, Türk bu hususta daha sağlam bir etkiye sahibtir. Haricî hücum anıda mızrak darbelerine güvenir. Türk ise değil haricî, hatta daha iyi mızrak kullanır. Hücûm anında onlardan bin süvari, bin düşman atlısına ok atsalar, onların hepsini yere sererler.Bu Türklü hücuma hiç bir ordu dayanaz. Türk vahşi hayvanlara kuşa havadaki hedefe, insana, çömeltilmiş veya yere konmuş hayvana, avının üzerinde pike yapan kuşlara ok atar.Harici yayına bir

162- el-Cahiz, **Fezail**, I, s. 41
163- el-Cahiz, **Fezail**, I, s. 42

ok koymadan Türk on ok atar. Bir dağdan inerken, veya bir çukur vadiye girerken, atını Haricinin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer."[164]

Humeyd, daha sonra Horasanlı ve Haricîlerin harplerde nasıl geri çekildikleri üzerinde durmuştur. Buna göre Horasanlılar düşmanla karşılaşmanın hemen başlangıcında geri çekilirler, bu sırada birde kaçmaya başlamışlarsa onları kimse durduramaz. Artık tam bir hezimettir. Haricîler ise dahada kötüdür. Onlar hele bir geri çekildilermi artık savuşup gitmişlerdir. Geri çekildikten sonra tekrar hücuma geçmeleri çok nadirdir. *Fakat Türklere gelince, Horasanlı gibi geri çekilmez. Hele o bir kere geri dönmeye görsün, o öldürücü bir zehir insanın işini bitiren bir ölümdür. Üstelik bu kadar hızlı gitmesine rağmen kement atmasından, kemendi ile düşmanın atını yere yıkmasından ve süvariyi atının üzerinden kapıp almasından asla kimse kurtaramaz.*

Hızlı yürüyüş, devamlı yolculuk, uzun gece seferleri ve memleketler katetmeye gelince O bu hususlarda gerçekten de şaşılacak bir üstünlüğe sahiptir. Meselâ *Türk'ün ömrünü günlerini hesab edersen at üstünde geçen günlerinin yer yüzünde oturarak geçirdiği günlerden çok daha uzun olduğunu görürsün.* Türk' ün yolculuk sırasındaki meşakkatlere sabretmesi ise, şaşılacak bir şeydir. Hudut boylarındaki askerlerin bütün posta ulaklarının, hâdimler ve haricîlerin kuvvetleri tek bir şahısta toplansa bile bunlar, tek bir Türk'ün bu konudaki kuvvetine müsavî olamazlar. Değil insanlar,Türk'ün uzun yolculuklarına hayvanlardan bile pek asilleri tahammül edebilirler.

Humeyd,Türklerin barış veya harb anında bir yerden bir yere ne kadar hızlı yürüdüklerini,kısa zamanda nasıl büyük mesafe kat ettiklerini de orda bulunanlara büyük bir vukufla izah etmiş ve şöyle demiştir;"Türk'ün diğer askerlerle yola çıktığını düşünelim. Başkaları daha on mil bile mesâfe kat etmeden, Türk yirmi mil kat eder. Hatta o kadar ki, gece yürüyüşü, uzadığı, yolculuk şiddetlendiği, menzil çok uzaklarda bulunduğu, yorgunluk arttığı, insanların bitkin bir hale geldiği bir an önce dinlenmek için can attığı hallerde dahî, eğer menzilin yakınında bir yaban eşeği veya geyik gördüğü, önüne bir tilki veya tavşan çıktığı zaman sanki bu kadar yolu yürüyen ve bu şekilde yorulan o insan değilmiş gibi Türk'ü yeniden zinde bir şekilde avının peşine takıldığını görürsün. Halbuki bir haricî istediği zaman yakalar, takib olunduğunu anlayınca da hemen kaçıp kurtulan bir kimse olmasıyla meşhurdur.Oysa Türk'ün zaten kaçmaya ihtiyacı yoktur. Ele geçmesi ümid edilmeyen, arkasından kim koşmak ve yakalamak ister."[165]

O,daha da ileri giderek bugün bile millî gururumuzu okşayan şu beyanlarda bulunmaktadır;"*Harpte seçim hakkı Türk'ün ihtiyarına kalmıştır. Ka-*

164- el-Cahiz, **Fezail**, I. s. 45

165- el-Cahiz, **Fezail**, I. s. 46

çarsa bir ceza göreceğinden korktuğu için değildir. Yararlılık kahramanlık gösterirsede fazla bir mükâfat beklemez. Türkler memleketlerinde, yağmalarında savaşlarında işte hep böyledirler. Onların peşine kimse takılamaz, fakat onlar herkesin peşine takılırlar. Onların karşısında kimse duramaz. Bununla beraber, Haricînin mızrağının karşısı uzun ve içi dolu olduğu halde,Türk ün mızrağının kargısı uzun kısa ve içi boştur. İçi boş ve kısa kargılı mızraklar ise daha iyi saplanır, taşınmaları daha hafiftir.

Fakat bu çeşit mızrakları hendek kapılarında, veya geçitlerde genellikle Ebnâ kullanır. Ama Ebnâ da bu konuda Türkler ve Horasanlılarla yarış edemezler."

Humeyd Türk biniciliği ve süvarileri hakkında da şaşılacak şeyler söylemiştir. Türkler ve Horasanlılar, atlı süvarilerdir. Onlar ordunun temel rüknüdür. Geri çekilerek tekrar hücum edenler onlardır... At kişneten, toz koparan nal sesleri çıkartan, istedikleri zaman düşmana yetişen, takib olundukları zamanda kaçıp kurtulanlar yine onlardır."

Türk harb sanatına temas eden Humeyd demiştir ki; "Türkler bir orduya karşı saf bağlayınca düşman saflarında bir eksiklik varsa hepsi onu görür ve bilirler. Eğer bir eksiklik bulunmaz, düşmandan bir şey elde imkanı yoksa ve hücumdan vaz geçmek mümkünse, yine aynı mahzurları görürler, aynı kanaata varırlar. Bu durumda en münasib hareketin, ne olduğunda hepsi ittifak ederler. Artık bundan sonra onlar bir kere de hücum ettiler mi, onların hepsinin düşünceleri aynı, temayülleri aynıdır. Aralarında harbin sevk ve idaresi yolunda herhangi bir ihtilafta çıkmaz."[166]

Humeyd bu uzun konuşmasının sonunda, Türkleri millet olarak Arap ve İranlılardan ayıran bazı temel karekterlerini de dile getirmiştir. Bu uzun konuşmasının adeta bir hulasası olan ve bugün bile geçerliliğini sürdüren ilginç tesbiti şudur. Ona göre: "*Türkler tevillerle, boş laflar, tefahür, şiir söylemekle meşgul olan, övünen kimseler değillerdir. Gayeleri durumlarını daha ağlam bir hale getirmektir. Aralarında anlaşmazlık azdır.*"[167]

Humeyd bu son tesbitlerinde bir vâkıayı, gerçeği dilegetirmiştir. Türklerin şiir yani boş laflara iltifat etmedikleridir. Bu daha sonra ki devirlerde başka vesilelerde açıklanmıştır. Nitekim **İbni Es'ad b. el-Mûsılî** bir Türk valisine atfen yazdığı Kâfiye adlı kasîdesinde demiştirki;

،، أَاَمْدَحُ التُّرْكَ اَبْغِى الْفَضْلَ عِنْدَهُمْ ـ وَالشَّعْرُ مَازَالَ عِنْدَ التُّرْكِ مَتْرُوكاً ،،

166- el-Cahiz, **Fezail**, I. s. 51

،، وانما يقاتل على السلب والخيار فى يده ،،

167- el-Cahiz, **Fezail**, I. s. 53

"Ben bir şeyler elde etmek için Türkleri öven şiirler söyliyeceğim, öyle mi? Heyhat, şiir oldum olası Türklerce terkedilmiştir, Onlar boş övgülere iltifat etmeyen bir kavimdir."[168]

Humeyd in uzun uzadıya yaptığı izahlar burada sona ermektedir. Gerçekte çok daha uzun olan bu konuşmaları, biz burada özünü kaybetmemek şartıyla hulasa etmeye çalıştık. Onun saray çevrelerinde genellikle Türklere rakîb olan **Arap, İran, Horasanlı,** hatta **Ebnâ**'lara karşı Türkleri kuvvetli bir şekilde müdafaa, onların üstünlüğünü isbat etmesi, Türkleri hilâfet ordusunun kuvvetli bir erkânı olarak değerlendirmesi, onların meziyet ve karakterleri hakkında bilgiler vermesi, derin tahlil ve yorumlarda bulunması her türlü takdirin üstünde ve bizleri gerçekten de hayretler içinde bırakmaktadır. Onun böyle yüce ve hilâfet erkânının bulunduğu üstelik Türkler hakkında, herkesin konuşmaktan çekindiği bir mecliste, umûmî olarak Türkler, Türk kültürü, Türk harb sanatı, nomadik hayatın özellikleri hakkında verdiği derin bilgiler bir dürüstlük örneği olmakta ve daha açık bir ifade ile, millî gururumuzu da okşamaktadır. Hatta O, bu konuşmanın bir yerinde dahada ileri giderek demiştirki: *"Bir Türk yalnız başına bile olsa sanki bir millettir."*[169]

Bu kadar geniş bilgisiyle Humeyd, o devirde hilâfet çevrelerinde Türk'ü ve onu Türk yapan karekter ve ruh yapısını en iyi bilen bir kimse olarak karrşımıza çıkmakta ve bu haliyle Fezailü'l-Etrâk müellifi El-Cahiz ile nerede ise boy ölçüşmektedir. Abbasî toplumunda ilk devirlerde Türkler ve Türk kültürüne vakıf kimselerden bahsederken, sadece El-Cahiz'i değil, bundan böyle Humeyd b. Abdü'l-Hamid'den de bahsetmemiz, yeri geldikçe onun isminide zikretmemiz artık sir vecibe olacaktır.

Mamafih, Humeyd'in yaptığı bu objektif konuşmalar mecliste bulunan kimselerin büyük ölçüde tasvibine mazhar olmuştur. Hatta bunu tasbib edenler arasında, bu gelişmeleri yakından takip eden, **Tahir b. el-Hüseyn,** El-Memun'a iktidar yolunu açan iran asıllı büyük komutanda bulunmaktadır. Nitekim bu haberler, kendisine ulaştığında O, *"Humeyd ne de güzel söylemiş, Türkler hakkında ki değerlendirmesinde ne bir yönü eksik bırakmış, ne de fazla aşırı gitmiştir,"* demiştir.[170]

Haddi zatında Tahir b.El-Hüseyn'in Türkler hakkındaki bu veciz mifadesi, Onun, El-Memun'un Türkleri hilafet ordusuna kazandırması yolunda ki ilk ciddi adımını desteklediğini göstermektedir. Nitekim El-Cahizda bunu aynı ma-

168- el-Cahiz, **Fezail,** I. s. 55

169- İbni Halkân, **Vefeyat,** III. s. 58. Aynı şair bu şiirini bir defasında Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'ye de okumuş ve çevresi yüksek rutbeli Türk komutanları ile dolu olan bu ünlü komutan şaire büyük mükafaatlar vermiş ve: "—Bir daha şiir Türklerce terkedilmiştir deme!" ihtarında bulunmuştur.

170- el-Cahiz, **Fezail,** I. s. 47 وآلتركى الواحدامة على حدة

naya yani **tasvib** manasını almakta ve böyle yorumlamaktadır.[171] Ama bu sadece **tasvib** ve konuyu Halifenin takdirine bırakmaktır. Bunun dışında onun herhangi bir insiyatifi görülmemektedir.

Şüphesiz, Humeyd'in toplantıda Türkler hakkında yaptığı bu uzun değerlendirmeler, bu yöndeki gelişmeleri yakından takib eden halife El-Memun'a da ulaşmıştır. Rivayetlerin akışından anladığımıza göre El-Memun' devlet erkânı veya şuranın böyle kendi inanç ve düşüncesi doğrultusunda bir neticeye varmalarından memnun olduğunu göstermektedir. Hatta O kadar ki, El-Memun bu yöndeki kanaatını çevresindeki müeassıp Arap generallerine rağmen açıklamaktan çekinmemiş ve; *"Humeyd'ten sonra Türklerin daha başka herhangi bir kimsenin hükmüne ihtiyacı yoktur. Zîra O, her iki tarafıda denemiştir. Humeyd hem Horasanlı üstelik hem de araptır. Ayrıca Onun töhmet altında bırakmaya da bir sebeb yoktur"*[172] demiş ve daha sonra bu konuda çıkabilecek muhtemel münakaşaları da kesib atmıştır.

7- TOPLANTI İLE İLGİLİ BAZI MESELELER:

Buraya kadar olan açıklamalarımızda El-Memun'un devrinde toplanan ve büyük ölçüde Türkleri hilâfet ordusuna kazandırılmasını tartışan bu meclis ve burada ileri sürülen görüşler üzerinde durulmuştur. Ancak bu önemli konunun aydınlatılması gereken bazı önemli noktalar bulunmaktadır. Bunlardan birisi toplantının ne zaman yapıldığı yani tarihidir.

Bu konularda yegâne kaynağımız olan El-Cahiz'in meşhur eserinde böylesine önemli bir toplantının tarihi hakkında hemen hiç bir şey zikredilmemektedir. Ancak olaylar ve bu toplantıya katılan kimselerin durumu gözden geçirildiğinde muhtemel bir tarih tesbit etmek pekte zor değildir. Bir kere El-Memun, Merv'de uzun bir süre ikâmet ettikten sonra Bağdad'a ancak (H. 204/819) yılında vasıl olmuştur. Binaenaleyh, toplantının bu tarihten önce yapılmış olmasına imkan yoktur. Diğer taraftan toplantıya iştirak etmiş olan kimselerin ölüm tarihleri de bize önemli ip uçları vermektedir. Meselâ bu toplantı ile yakından ilgilenen ve Humeyd'in görüşlerini tasvîb eden El-Memun'un baş komutanı El-Huseyn daha sonra sürgüne gönderilerek **Belh**'de öldürülmüştür. (H. 207/820).[173]

Bu bakımdan bu toplantının bundan sonra ki bir tarihte yapılmış olması mümkün değildir. Bütün bu karîneler nazarı itibara alındığında bu önemli

171- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 55

ما احسن ما قال حميد اما انه لم يقصّر ولم يفرّط

172- el-Cahız, **Fezail**, I. s. 56. Nitekim el-Cahız eserinde, el-Mamun, Humeyd ve Tahir üçlüsünün görüşlerini kısaca değerlendirirken "İşte Halîfe el-Mamun'un sözleri, Humeydin hükmü ve Tahir'in tasvedi budur!" demiştir.

173- el-Cahız, **Fezail**, I. s, 55

toplantının çok yakın bir ihtimal ileEl-Memun'un Bağdad'a gelmesinden sonra H. 205 yada 206 yılında yapılmış olması gerekmektedir.

Aydınlatılması gereken diğer önemli bir nokta ise, *"Rasûlü'l-Memun-Halifenin elçisi" bu toplantıyı yönlendiren ve daha önemlisi Humeyd gibi bir zatı bir emri vaki' ile konuşmaya mecbur ederek toplantının akışını değiştiren ve bizlere kıymetli bilgiler edinmemizi sağlayan şahsın kimliğidir.*

Bu konularda yegâne kaynağımız olan Fezailü'l-Etrâk te o şahsın kimliğinin aydınlatılmasına yardım edecek herhangi bir rivayet yoktur. Fakat, biz bu zatın El-Cahiz'ın bizzat kendisi değilse bile o devrin nüfuzlu devlet adamlarından **İbrahîm b. el-Abbas es-Sûlî** olabileceği kanaatindeyiz. El-Cahiz, Halifenin çok yakınlarından biridir, El-Memun ondan **"Kitabü'l-Abbasiye"** sini yazmasını istemiş ve bir ara **Dîvanü'r-Resâil**'de görev yapmıştır.[174]

Diğer taraftan İbrahim b. El-Abbas ise ilmî, bilgisi, görgüsü, ve devlet adamı olma kişiliği ile Halifenin çok yakın çevresine kadar yükselmiştir. O aynı zamanda uzun süre devletin resmî politika ve muhaberatının yapıldığı çok önemli bir makam (Bakanlık) olan **Dîvanü'r-Risâil**'i de yönetiyordu. O bu görevineEl-Mu'tasım zamanında bile devam etmiştir.[175] Bu bakımdan toplantıda El-Memun'u temsil eden bu zat çok büyük birr ihtimalle **İbrahîm b. el-Abbas**'tan başkası değildir.

Mamafih bütün bunlar El-Memun'un hilâfet ordusunda Türklerin daha etkin ve Türklerden müteşekkil büyük ordu birliklerinin kurulmasında ne kadar samîmî davrandığını, göstermektedir. Ayrıca El-Memun'un önemli generallerinden biri olan Humeyd'in Türklerdeki millî askerlik ruhu hakkında ki derin bilgisi her türlü takdirin üstündedir. Daha o çağlarda bu bilgilerin literatüre geçmesi ve **Fezailü'l-Etrak** adındaki meşhur bir eserle ölümsüzlük kazandırılması bizim için iyi bir talih olmuştur. Bu bakımlardan konunun çok daha geniş bir şekilde üzerinde durulması derin yorum ve tahlillerde bulunulması gerekmektedir.

8- EL-MEMUN'UN HUZURUNDA TÜRKLER HAKKINDA YAPILAN DİĞER TOPLANTI:

KaynaklardaEl-Memun'un bu meselenin peşini bırakmadığı, fikirlerini olgunlaştırmak ve çok daha rahat bir karara varmak için bu önemli konuyu başka ortamlarda yine devlet erkânı arasında münakaşa etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Böylece El-Memun, belki entellektüel kitle, saray ve çevresinde

174- el-Hamevî, **Mu'cumü'-Üdeba**, VI, s. 58. Kitapçı, Z. **et-Türk**, s.193. el-Cahız, **Zemmi Ahlâkı'l-Küttab**, (Resailü'l-Cahız), II, s. 205

175- el-Hamevî, **el-Üdeba**, I. s. 252. **el-Ağanî**, X, s. 44. İbni Hallikân, I, s. 27, 28. Kitapçı, Z. **et-Türk**, 280

Türkler hakkında umumî manada ve fakat çok daha olumlu bir kamu oyu geliştirmeyi düşünmüştür.

Bu genç Halîfenin bu son derece nazik meselede ve patlamaya hazır bir ortamda nekadar temkinli hareket ettiği ve basîretli davrandığını göstermektedir. Meselâ **İbni Tayfur**'un bildirdiğine göre; bir defasındaEl-Memun, kardeşi El-Mu'tasım ve yüksek rutbeli bir kısım komutanlar aralarında müzakere etmişler, **askerler, mevâlî,** ve **komutanlardan** kimlerin daha cesur ve daha yiğit olduğu üzerinde durmuşlardır. Burada hemen bir noktayı tebarüz ettirmemiz gerekmektedir. O da, dikkat edilirse münakaşa ve müzakere konusunun daha önceki büyük toplantıda yapılan konu ile nerede ise aynı oluşudur. Kimler kaliteli iyi bir askerdir? Mesela bütün açıklığı ile bu durumun ortaya konulmasıdır.

El-Memun, pek tabiî olarak istişârî manada yapılan bu toplantıda:

"—Dünyada Horasan'a sonradan gelip yerleşen ahalîden (من عجم اهل خراسان *) daha kuvvetli ve düşmana daha etkili hücum eden başka bir kavim yoktur,"* demiştir.[176] Onun bundan yani "**acemi ehli Horasan**" dan asıl maksadı apaçık Türklerdir.El-Cahiz da eserlerinde bu görüşü benimsemektedir[177].Orada hazır bulunanlardan üvey kardeşi El-Mu'tasım ise;

"—Dünyada siyah başlıklı Türklerden başka düşmana daha cesur daha güzel ok atan, harblerde çözülmeyen bir kimse yoktur. Şuna baksana onların düşmanı hangi milletten olursa olsun, onu dize getirirler, esirler alırlar, onların ülkelerine akın ederler, Fakat kimse Türklerin ülkesine yağma ve baskında bulunamaz," demiştir.[178] Siyah başlık Abbasîlerin devlet rengidir.El-Memun Horasan'da iken kızıl başlık kullanıyordu. Bağdad'a gelince halkın büyük ölçüde protestolarına uğramış ve kızıl başlığı terkederek tekrar siyaha dönmüştür.[179]El-Mu'tasım'ın bundan maksadı hilâfet ordusuna kısmende olsa alınan ve siyah başlık giyen Türkler olmalıdır. Bu konuşmalar sırasında orada hazır bulunan bir komutan söze karışarak;

"—Dünyada Horasan asıllı ***Ebna****[180]'dan daha cesur ve onlardan daha cü-*

176- ibni Tayfur, **Kitabü Bağdad**, Tah. M. Z. H. el Kevserî, I. A. el-Huseynî, Kahire, 1944, s. 80

177- el-Cahiz, **Fezail**, I, s. 9 "Türkler ve Horasanlılar kardeştirler. Zîra onların ülkeleri aynıdır."... "Horasanlılarla Türklerin ihtilâfı, Mekke ile Medinelinin ihtilafı gibidir."

178- İbni Tayfur, **a. g. e.**, s. 80

179- **es-Suyûtî**, s. 308. **et-Taberi**, VIII, s. 574

180- **Ebnâ**: Genellikle kaynaklarda. Yemenli olup aslen iranlı olanlara verilen umumî bir isim olarak zikredilmektedir. Fakat, burada kasdedilen "**Horasan Ebnası**"dır. Onlar, bu devirlerde hilâfet ordusunun önemli unsurlarından biri idi. el-Cahız'ın rivayetlerinden bunların Abbasî toplumunda büyük ölçüde böbürlendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu şekilde kendileriyle iftihar eden **Ebnâ** şöyle diyordu: "Benim aslım Horasanlıdır. Horasan ise, Abbasî Devletinin çıkış yeridir... Bağdad bizimdir, biz durdukmu o da durur, biz hareket ettik mi o da hareket eder..." Daha geniş bilgi için bkz. el-Cahız, **Fezail**, I, s. 25, 28.

retli başka bir kavim yoktur. Zira Türkler'i dözginleyen de onlardır. Devleti yönetenlerde onların babalarıdır. Yine Onlar önce Emîru'l-Müminîn'e itaat, sonra onun safında harbetmişlerdir. Onlar sayesinde hilâfet sarayına hilâfet rayına oturmuştur," demiştir .181

Ancak, müellifimiz bu komutanın kim olduğundan söz etmemektedir. Fakat ibareden de açıkca anlaşıldığına göre, bu komutan sıradan bir kimse değildir. Büyük olayların içinde bulunmuş ve adeta yoğrulmuştur. Çok cesur, serbest ve kendine güvenerek konuşmakta adeta Halifeye sitemler yağdırmaktadır. ayrıca Horasan Ebnasını desteklediğine göre İran asıllı biri olması gerekmektedir. Bu takdirde İbni Tayfur'un hernedense ismini açıklamaktan çekindiği bu komutanın çok büyük bir ihtimalle "Zülyemîneyn" lakabı ile maruf Tahir b.El-Hüseyn olması gerekmektedir.O Tahir ki, Horasan şehirlerinden topladığı ordusu ile muhaliflerini hezimete uğratmış ve El-Memûn'a Bağdad kapılarını hilâfet yolunu açmıştır.

El-Memun komutanın yaptığı bu açıklama ile tatmin olmamıştır. Ancak meseleye bitmiş gözü ile de bakmamış ve orada bulunanlara;

"—Bu bizim ihtilâfa düştüğümüz konuda şimdi ne yapacaksınız?İşte Nasr b. Şebs, buradadır. O na bir elçi gönderelim gelsin ve şimdiye kadar askerlerimiz ve komutanlarımız, harbettikleri bütün kavimlerden en cesuru hangisidir? soralım. O da bize söylesin!" demiştir. Gerçekten de Nasr b. Şebs'e bir ulak gönderilmiş ve Şebs geldikten sonra Halife El-Memun bu içinden çıkamadıkları ihtilâflı meseleyi ona sormuş ve şu cevabı almıştır;

"—Ey Müminlerin Emiri! Her şeyden önce hakkı söylemem gerekir. Bu askerlerin hepsi ile harbettim. Türklere gelince, Türk ok atması ile meşhurdur. bir kere onu attı mı artık avı sanki elinde dir. Acemî kıncı iledir. Bir kere onu çekmeye görsün sanki tam bir arslan kesilir. Fakat asıl Ebna'dır. Harpte onlar gibisini görmedim. Yorulmak, usunmak ve yenilgi nedir bilmezler. Üzerinde bir giysi olduğu halde kar kış demeden harbederler ne bir zırh nede bir kalkan vardır. Kâh bir kılınç, kâh bir mızrak kâh bir ok sanki bir kar denizine ve alev deryasına dalarmışcasına hücum ederler. Dediğim gibi ne bezginlik ne de bir yılgınlık gösterirler." 182

El-Memun'un, Nasr b. Şebs'in Ebnâyı göklere çıkaran bu konuşması hakkında neler söylediği, herhangi bir tepkide bulunup bulunmadığı kaynağımızda zikredilmemektedir. Ancak söz konusu komutana:

181- İbni Tayfûr, s. 80.
182- İbni Tayfur, s. 80.

"—Senin aramızda hakim oluşun bize yeter!" dediğinden de anlaşıldığına göre O, bu münakaşayı fazla uzatmamıştır. Nasr b. Şebs görüldüğü gibi bu meselede, El-Memun ve El-Mu'tasım'ın yanında yer alması gerekirken tam karşılarında olmuş ve kimliğini yukarda da kısaca teşhis etmeye çalıştığımız o malum **Komutanı** desteklemiş, **Türk** ve **Acemî**'yi askerlik yönünden mümkün olduğu kadar basit göstermeye çalışmıştır. Adeta bunlardan asker olmaz demek istemiştir.

Mamafih Nasr b. Şebs'in bu görüşlerinde mazur sayılması gerekmektedir. Zîra, kendisi koyu bir Araptır. El-Emîn le El-Memun arasındaki hilâfet mücadelesinde El-Emîn'i desteklemiş ve Onun tarafını tutmuştur. Türk ve İranlılara büyük ölçüde güvendiği hatta onları orduda dahil devlet hizmetinde kilit mevkilere getirdiği içinde El-Memun'a diş bilemiş, her vesile ile intikam almayı düşünmüştür. Et-Taberîn'in hicrî 205 ve daha sonraki olaylar arasında uzun uzadıya bahsettiği gibi sonunda El-Memun'a baş kaldırmaktan bile çekinmemiştir.[181]

Buraya kadar olan bütün bu izahlardan da anlaşılacağı üzere, El-Memun Türklerin kalabalık kitleler halinde hilâfet ordusu saflarına katılmalarını hüsnü niyetle ve büyük ölçüde desteklediği halde bu yolda pek fazla bir mesafe alamamıştır. Arap ve İran asıllı entellektüel gurubu ve bunların çevrelerinden çok şiddetli bir mukavemetle karşılaşmıştır. Buna sebebte açıktır. Kendisi bir Arab değil, ama tarafından Türktür. El-Emin'le olan taht mücadelesinde, Araplara değil, Fars ve Türk unsuruna dayanmış ve onların yardımı ile El-Emîn'i saf dışı bırakmıştır. El-Emin'in "**-Ben Hz. Peygamberin torunuyum!**"[182] diye feryad etmesine rağmen, kellesini uçuran ve onu El-Memun'a takdim eden yine onun İran asıllı komutanıdır.

Bütün bunlar pek tabiî olarak Arapların izzeti nefislerini büyük ölçüde yaraladığı gibi, diğer taraftan, Araplık şuurunun gelişmesine ve giderek kuvvet bulmasına yardım etmiştir. O nun içindirki El-Memun, bütün bu ince politikası, himmet ve gayretlerine rağmen belli çevrelerin mukavemetini aşamamış ve hilâfet ordusunun Türkleştirilmesini zamana bırakmıştır.

9- EL-MEMUN DEVRİNDE ZİRVEDEKİ TÜRKLER:

Bununla beraber El-Memun devrinde Türk asıllı bir çok kimselerin askerî makamlara tırmanarak büyük mertebelere ulaştıkları hatta generalliğe kadar yükseldikleri görülmektedir. Bunların en meşhuru **el-Afşîn**'dir. El-Memun zamanında başlayarak yükselmiş sonunda özellikle El-Mu'tasım devrinde hilâfet orduları başkomutanı olmuş ve bir çok zaferler kazanmıştır.

Bu devirde yükselen Türk asıllı generallerden bir diğeride daha sonra Mısır'da kendi adıyla bir devlet kuranların ilk ceddi olan **Tolon**'dur. Tolun,

183- **et-Taberi**, VIII, s. 98, vd.

184- **et-Taberi**, VIII, s. m487.

El-Memun'un Horasan valilerinden olan Esed Es-Samî tarafından ilk defa köle olarak Bağdad'a gönderilmiştir. Çok kuvvetli bir bünyesi ve etkileyici bir şahsiyeti olan Tolon'u El-Memun çok beğenmiş ve onu yakın çevresine almıştır. Daha sonra üstün kabiliyet ve yetenekleri ile çok çabuk dikkati çeken Tolon yükselmeye devam etmiş ve halîfenin Türklerden oluşan özel saray muhafız birliğinin komutanı olmuş ve kendisine " امير الستر - **Emîrü's-Sütr**" lakabı verilmiştir. Halbuki böyle bir makama yani halıfenin şahsî emniyetini sağlama görevine ancak son derece güvenilir ve itimada şayan kimseler getirilirdi.[183] Tolon, El-Mu'tasım devrinde de bu önemli görevine devam etmiştir. Daha sonra ki yıllarda özellikle El-Mu'tasım ve El-Mütevekkil devrinde bir çok sosyal ve siyâsî gelişmelere yön veren devrin etkin komutanlarından ve Türk nüfuz ve sultasını derin boyutlara ulaştıran **Esnas** ve **Boğa el-Kebîr**, yine bu El-Memun devrinde askerî kariyere intisab etmiş Türk asıllı büyük komutanlardandır.

10- EL-MU'TASIM VE TÜRKLER

Hilâfet ordusunun Türkleşmesi, büyük ölçüde El-Mu'tasım'ın hilâfet makamına geçmesiyle mümkün olmuştur. Gerçekte El-Mu'tasım o günkü şartlara göre, halîfe olmasına imkan yoktu. Başta Harun Er-Reşid, **Mâride** adındaki bir Türk cariyesinden doğma[184] bu şehzadesini hilâfete lâyık görmemiştir. Diğer oğullarından **el-Emîn, el-Memûn,** ve **el-Mu'tem**'in kendisinin ölümünden sonra sırasıyla halıfe olmalarını ahdetmiş ve bu ahdini **Kâbe**'nin duvarlarına astırmıştı. Buna sebebde kanaatımıza göre el-Mu'tasım'ın kendi şartlarına göre yetişmesi bedenî ve zihnî yetenekleri bakımından daha ziyade Türk asıllı dayılarına çekmiş olmasıdır. O ilimle beraber eğitilen, öğretilen saray enterikalarının dışında kalmış idi. Nitekim El-Mu'tasım'ın bu özelliğini çok ince bir şekilde ifade eden Es-Süyûtî şöyle demektedir; "Harûn Er-Reşîd oğlu El-Mu'tasım'ın halıfe olmasını hiç bir zaman istememişti. Buna sebeb de onun ümmî olması idi. Fakat (talih ona yardım etti,) Cenabı Hak onu (diğer kardeşlerine) üstün kıldı, kendisi de halıfe oldu. Üstelik ondan sonra halıfe olanlar bütün bu El-Mu'tasım'ın zürriyetinden geldiler. Artık Er-Reşîd'in diğer evladlarından hiç biri halıfe olmadı."[185]

11- HİLÂFET ORDUSUNUN TÜRKLEŞMESİNİN ASIL SEBEBLERİ:

El-Mu'tasım Halîfe olduktan sonra, diğer kardeşi El-Memun'a nisbeten daha da cesaretli davranmış ve Bağdad'ın kapılarını Türklere sonuna kadar açmış ve böylece binlerce Türk hilâfet merkezine gelerek gönüllü olarak Abbasî ordusuna "**Dîvanü'l-Ceyş**"e kaydolmuşlardır. Fakat bu arada aklımıza şöyle

185- Corci Zeydan, **Tarihu Mısr el-Hadis**, Mısır, 1967, Ib s. 180. Karş. Bastiold. T. W. **Orta Asya Türk Tarihi**. s. 46.

186- Kitapçı, Z. **et-Türk**, s.174.

187- es-Süyûtî, **el-Hulefâ**, s. 291.

bir sual gelmektedir. O da El-Mu'tasım'ın kendisinden önceki Abbasî halîfelerinden çok daha süratli bir şekilde hilâfet ordusunu Türkleştirmeye iten sebebler nelerdir?

Bu soruya bizden önce cevap vermeye çalışan yazarlar bu hususlarda bir çok görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunların en önemlileri arasında;

a) Türkler'in gerçekten de kahraman yiğit asker bir millet olmaları,[188]

b) Abbasî Halîfelerinin, Arap ve İran asıllı askerlere artık güvenlerini kaybettikleri,[189]

c) Devletin bekçiliğini yeni, daha güçlü askerlere tevdî edilmesi zarûreti,[190]

d) Geniş imparatorluk hudutları içinde bir birini kovalayan isyan ve ayaklanmaları fazla vakit kaybetmeden bastırmak üzere, dinamik, hazır güçlere ihtiyaç duyulması,[191]

f) El-Mu'tasım'ın Arap ve İran asıllı askerler arasındaki gizli rekâbetten doğacak bir fitneden korkmuş olması,[192]

g) Emevîlerin başına gelen kanlı ihtilalin aynısının, Abbasîlerinde başına gelebileceğinden son derece korkmuş ve çekinmiş olması gibi daha bir nice sebebler vardır.[193]

Fakat bizim için, bütün bunlardan geri olmayan önemli bir sebeb daha vardır. O da, *el-Mu'tasım'ın, diğer bir çok Abbasî halifelerinde gördüğümüz gibi, ana tarafından Türk olması, Türklerle düşüp kalkması ve çok küçük yaşlarından beri Türk çevrelerinde yetişmiş olmasıdır. O, çevresinde daima Türk asıllı köleler bulundurmuş ve güvenliğini bu Türkler sağlamışlardır.* Nitekim El-Kindî, El-Mu'tasım'ın daha halîfe olmadan önce Mısır'a yaptığı bir seferinde etrafındaki 4000 Türkle birlikte geldiğini kaydetmektedir. (H. 213/828)[194] Şüphesiz bunda yani El-Mu'tasım'ın Türklere karşı aşırı bir sevgi ve düşkünlük göstermesinde anasının Türk olmasının da önemli tesirleri olmuştur. Mâride iri yapılı, cüsseli, heybetli olan oğlu El-Mu'tasım'ı Türk örf ve adetlerine göre yetiştirmiştir.

Bilindiği gibi Abbasî halîfelerinden Harun Er-Reşîd'in sarayında Türk asıllı cariyeler de olmak üzere, çeşitli ırklara mensup binlerce cariye bulunmakta idi. Kaynaklarda bunların sayılarının 4000 civarında olduğu bildirilmektedir.[195] Bu cariyeler içinde en ilginçlerinden biri de Maride idi. Soğdiana'dan (Semerkant

188- Corci Zeydan, **Tarih et-Temeddü'n-el-İslâmî**, IV, s. 177.
189- Şelebî, Ahmed, **et-Tarîhu'l-İslâmî vel-Hıdaratü'l-İslâmîye**, Kahire, 1960, III, s. 119.
190- Hasan, İ. H., **et-Tarihu'l-İslâmî**, II, s. 239.
191- Şelebî, Ahmed, **a. g. e.**, III, s. 120.
192- Emin, A., **Zuhru'l-İslâm**, Kahire, 1962, I, S.4.
193- Cebr, Cemil, **el-Cahız ve Muctemeatü Asrıhi**, Beyrut, 1957, s.22.
194- el-Kindî, **Kitabül-Vülât**, s.188. İbni Tağrıberdi, **en-Nucûm ez-Zahire**, II, s. 208.
195- İbni Kesir, **el-Bidaye**, X, s. 208.

Türk bölgesi) gelen[196] ve Türk asıllı olan Maride belkide HarunEr-Reşîd'in en fazla hoşlandığı cariyelerden biri idi.[197] Nitekim İbnel-Mu'tezzin bildirdiğine göre, bir defasında aralarında vaki olan kırgınlık sebebiyle ondan bir kaç gün ayrı kalan HarunEr-Reşîd, ona olan aşkı yüzünden nerede ise ölecek hale gelmişti.[198] İşte El-Mu'tasım'ı dünyaya getiren bu cariye olduğu gibi, onun yetişme ve terbiyesiyle de bu cariye meşgul olmuştur.

12- EL-MUTASIM'IN TÜRKLÜĞÜ:

Gerçekte,El-Mu'tasım,bedenî yaratılış, güç kuvvet, heybet, kahramanlık ve yiğitlik bakımından dayıları olan Türklere çok benzemekte idi. Hatta,Es-Süyûtî bu hususlarda çok daha ileri gitmekte ve El-Mu'tasım'ın acem hükümdarlarına (Türk Hakanlarına çok benzediğini ve yürüyüşünde onlar gibi haşmetli bir şekilde yürüdüğünü kaydetmektedir.[199] Yine o devrin ileri gelenlerinden İbni Ebi Davud'ın bu hususta ilginç tesbitleri vardır.Ona göreEl-Mu'tasım bazan kolunu sıvar ve pazusunu sıktıktan sonra derdi ki:

"—**Ya eba Abdullah, hadi kolumu bütün kuvvetinle ısır!**" Ben bundan çekinince de

"—**Korkma onun bana bir zararı dokunmaz**" derdi. Ben ise bütün gücümle onun kolunu ısırdağım halde bir diş bile geçiremezdim.[200]

Bununla beraber El-Mu'tasım,elinde olmadan yaşadığı bir çok olaylar, ve tecrübeler, Türklerin gerçekten de çok güvenilir kimseler olduğunu göstermiş ve onda Türkler için sarsılmaz bir kanaat ve hüsnü niyet uyandırmıştır. O bir çok sıkışık anlarında Türklerin sayıca çok az olmalarına rağmen, gösterdikleri kahramanlık sebat ve mukavemeti çoğu zaman hayretle izlemiştir. Meselâ bir defasında, El-Memun Horasanda iken, Bağdad halkı isyan etmiş ve yerine El-Mehdî'nin oğlu **İbrahim**'i halife olarak ilan etmişlerdi.

Bu karışıklıklar sebebiyle **Mehdî b. Ulvan el-Harurî** ileEl-Mu'tasım,arasında çıkan harblerdeEl-Mutasım'ın ordusu dağılmış ve etrafında bir bölük Türkten başka kimse kalmamıştı. Sayı bakımından çok az olmalarına rağmen, harbin bütün şiddetini göğüsleyen bu Türkler, El-Mu tasım'ın etrafında kenetlenmişler ve onu mutlak bir ölümden kurtarmışlardı. İşte bu ve bunun gibi olaylar El-Mu'tasım'a okadar derin tesirler bırakmıştırki onun için bu kargaşa, fitne ve çalkantılar dünyasında Türklerden başka dayanacak, güvenecek unsur kalmamıştı. Bu bakımdan daha o veliahd iken bile çevresinde ki Türklerin sayısını bir hayli

196- İbni Hazm, **Cevamiü's-Sîre**, s.370; **et-Taberi**, VIII, s. 360. IX, 123,

197- İbnü'l-Mu'tez, **Tabakat eş-Şuara**, s.120.

198- es-Suyûtî, **el-Hulefâ**, Dahli, 1345, S. 231.

199- es-Süyûtî, s. 232. فكانت احظى الناس عندهم

200- es Süyûtî, s. 232. ,, كان يتشبه بملوك الاعاجم ويمشى مشهم ''

çoğaltmıştı. Hatta o,daha da ileri giderekEl-Memun'a hilâfet ordusunda Türk unsuruna daha fazla yer verilmesi için önemli bir mektub dahi yazmıştı.[201]

13- TÜRKLERİN BAĞDAD'A CELBİ:

ArtıkEl-Mu'tasım halıfe olunca,çoktandır gözetlediği fırsat kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu. Türkler için, bütün kapılar açılmıştı. Yeni Halîfe, şu veya bu nedenle Bağdad'a gelen Türkleri toplamakla kalmamış, ayrıca Horasan valisi **Abdullah b. Tahir**'e bir mektub yazarak, Aşağı Türkistanda ki Türk varlığı yani hilâfet ordusunun Türkleştirilmesinde bu şehir ve kasabalardan nekadar Türk'ü celbedebileceği hakkında çok etraflı bilgiler,bugünün tabiri ile genişçe bir rapor istemiştir. Büyük İslâm coğrafyacısıEl-Istaharî'nin bu hususlarda ilginç açıklamaları vardır. Ona göre,Nuh b. EsedEl-Mu'tasım'a çok geniş bir rapor hazırlamış ve bu raporunda Aşağı Türkistanda İslâmî kaynaklarda (Maveraü'n-Nehr) üçyüz bin kadar köy bulunduğunu bu köylerden **piyade** ve **süvari** olarak celbedilebilecek kimselerin miktarını ayrı ayrı belirtmiş hatta Şaş (Taşkent), Ferganede askerlik bakımından çok daha üstün kabiliyetli insanların bulunduğunu bu raporunda bildirmiştir.El-İstahrî bu husustaki yorumunda şöyle demektedir; "Türklere gelince, halıfeler, düşmana karşı direnme, cüret, cesaret, ileri atılma, güzel itaat ve disiplinli oluşları, ayrıca sultanı (ipekli sırmalı) elbiseler ile bir başka heybetli göründükleri için, asker olarak onları diğer insanlara göre daima tercih ederlerdi. Böylece onlar, halîfenin en yakını, onların yegâne güvendikleri, Ferganeliler misâli, askerlerin komutanları oldular. Artık hilâfet Merkezinin dizginleri onların eline geçti."[202] Yine islam coğrafyacılarından İbni Havkal, Türklerin asker olarak bir mukayesesini yapmakta, Abbasî Halîfelerinin onlara olan derin rağbetini şu şekilde izah etmektedir. Abbasî halîfeleri, yeni muhafız birlikleri için Aşağı Türkistandan Türkleri celbettiler. Bunlar asker olarak ordunun diğer unsurlarından çok daha üstün idiler. Türk asıllı askerler, geldikleri bölgelere göre tanzim edilir ve onlara komutan olarak kendi bölgelerinden gelen bir asılzade verilirdi. Türkler hilâfet ordusunun en etkin unsurunu teşkil ediyorlardı.[203]

El-Mu'tasım, Türkleri celbetmede daha da ileri gitmiştir.O, Türk aristokratlarına cengel atmış, onlara samîmî iltifatlarda bulunmuş ve böylece bir çok Türk asılzâdesini, hatta hükümdar veya bu hanedana mensub kimseleri, çevresinde toplamaya muvaffak olmuştur. Meselâ **Cuf b. Yaltekin** işte bu yolla gelenlerden biridir. İbni Hallikân'ın bildirdiğine göre,El-Mu'tasım'a Fergâne Türklerinden bir gurub gelmiş ve ona ısrarla, harblerde bir çok kahramanlıklar

201- İbni Kuteybe, **el-Maarif**, s.391.

202- el-Istahari, **Mesalik**, s. 291.

203- İbni Havkal, s. 468.

gösteren Cuf ve daha benzeri bir çok Türk büyüklerinden bahsetmişlerdi.[204] Bunun üzerine El-Mu'tasım Bağdad'tan özel bir ulak göndererek Cuf'u getirtmiş ve kendisine çok büyük izzet ve ikramlarda bulunmuştur. El-Mu'tasım, daha ileri giderek ona **Samarra'da** özel bir bölge tahsis etmiştir. Bu ve bunun gibi Türk aristokratlarının ilk devirlerde büyük kafileler halinde Bağdad'a gelen Türkleri askerlik bakımından talim ve eğitmek için kullanılmış olabilecekleri gözden kaçmamalıdır.

Bağdad'a bu şekilde başlayan Türk akını gittikçe süratlenmiş ve El-Mu'tasım'ın çevresinde binlerce Türk toplanmıştır. Bu Türkler Divanül-Ceyş'e kaydedildiği gibi, onlara muntazam aylık maaşlar bağlanmış, hatta bazı imtiyazlarda verilmişti. Bu imtiyazlar Türkleri daha da teşvik etmiş ve onbinlerce Türk Bağdad'a gelmişlerdir. El-Mu'tasım bu Türklere çok büyük önem veriyordu. Onların kanlarının bile bozulmamasını istemiş bunun içinde Türk muhitlerinde güzel endamlı kızlar getirterek onların özbeöz bu Türk kızları ile evlendirmiş ayrıca bu kızlara aylık maaşlar vermiştir. Türklerin bu kızlardan ayrılmaları ve gayrı Türk bir kadınla evlenmeleri yasaklanmıştı.[205]

14- ORDUDAKİ TÜRKLERİN SAYILARI:

El-Mu tasım devrinde (832—841), Divanü'l-Ceyş'e kaydedilen Türklerin sayısı hakkında kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Es-Süyûtî, bu hususlarda ki rivayetinde Türkleri, Divanü'l-Ceyş'e kaydeden ilk halifenin El-Mu'tasım olduğunu, kendisini bariz bir şekilde acem hükümdarlarına yani Türk hakanlarına benzediğini hatta yürürken bile onlar gibi haşmetle yürüdüğünü ve Türk askerlerinin sayısının on bin küsür olduğunu bildirmektedir.[206] El-Mes'ûdî, ise bu hususta daha çekingendir. Ona göre Türk askerlerinin sayısı 4000 bindir.[207] Onun El-Mu'tasım'ın ordusunda ki Türklerin sayısı hakkında verdiği bu rakamın gerçeği yansıtmadığı da ortadadır. Zîra El-Kindinin yukarda da zikrettiğimiz ve İbni Tağriberdî'ninde kaydettiği bir rivayetinde El-Mu'tasım'ın daha halıfe olmadan önce Mısır'a geldiğinde çevresinde 4000 Türk'ten oluşan bir muhafız alayı vardı.

Pek tabii olarak bu sayı özellikle El-Mutasım halife olduktan sonra süratle artmıştır. Zîra bir taraftan Türklere tanınan büyük imtiyazlar, diğer taraftan El-Mu'tasım'ın özel tutkusu ve bunu çok iyi bilen Horasan vâlilerinin teşvik ve yardımları sayesinde Bağdad'a büyük bir Türk akını başlamış ve binlerce Türk

204- İbni Hallikân, IV, s. 147.

205- el-Mesûdî, **Mürûc**, Bulak, 1383, II, S. 272.

،، واجرى الجوارى الاتراك ارزاقاً قائمة واثبت اسماءهن فى الدواوين فلم يكن احد منهم يقدر ان يطلق امرأته ولا ان يفارقها ،،   ،، البس المعتصم اتراكه زياً خاصاً لكى يعرفوا به ،،

206- es-Süyûtî, **el-Hulefa**, s. 232.

207- el-Mesûdî, mlII, s. 272.

hilâfet merkezine gelmiştir. El-Hamevî bu Türklerin sayısının 70.000 İbni Tağr'ı berdî ise 80.000 kişi olduğunu kaydetmektedir.[209] Bu bakımdan **Ali b. el-Cehm** bir şiirinde Türkleri kasdederek şöyle demiştir:

،، إِمَامِى مَنْ لَهُ سَبْعُون اَلْفاً ـ مِن الْاَتَراكِ مُسْرِعَةُ السِّهَامِ ،،

"Benim öyle bir halıfem vardır ki, Onun Türklerden (yağmurlar gibi) süratli ok atan yetmiş bin askeri vardır."[210]

Hilâfet ordusunda ki Türklerin sayıları daha sonra gelen halıfeler zamanında artmaya devam etmiştir.MeselâEl-Mütevekkil zamanında belkide Türkler asker olarak ulaşabilecekleri en yüksek zirveye ulaşmışlardır. bu altın devrinde **eğer Et-Taberi'nin biraz da mübalağalı değilse hilâfet ordusundaki Türkler'in sayısı** 200.000 ulaşmıştır.[211] Bu Türklerden bir çokları askerî rutbeleri süratle geçerek, büyük ve dirayetli birer komutan olmuşlardır.**Afşın, Vasîf, Boğa, Eşnas, Aytah gibi** daha bir çokları zirvedeki bu Türk komutanları arasındadır.Saray ve çevresinde ki nüfuz ve kudretlerine gelince bunuEl-Mesûdî'nin yukarda bir kaç vesile ile kaydettiğimiz beyti ne güzel ifade etmektedir.

"Artık Türkler her şeye hâkim oldular. Başkalarına onların emirlerine boyun eğmek ve kendilerine itaat etmekten başka ne kaldı."[212]

Mamafih, Abbasî halîfelerinin Türklere karşı bu aşırı sevgi. hatta bir tutku haline gelen davranışları daha önce de ifade edildiği gibi, hem **Arap** hemde **İran** entellektüelinin tepkisine yol açmış, onların şiddetli bir şekilde protestolarına sebeb olmuştur. bu durumdan acı acı yakınan bir şair şöyle demiştir:

،، بَنِى عَمِّنَا إِنَّا وَاَنْتُم أَنَامِلَ ـ تُضَمِّنُهَا مِنْ رَاحَيْهَا عُقُودُهَا
بَنِى عَمِّنَا وَالَّيْتُم التُّركَ اَمْرَنَا ـ ونَحْنُ قَدِيماً اَصْلُهَا وَعُمُودُهَا
فَمَا بَالَ عَجَمُ التُّرك تَقْسَمُ فَيْئَنَا ـ وَنحْنُ لَدَيْهَا فِى الْبِلاَدِ شُهُودُهَا
فَاُقسِمُ لاَذُقْتُ اَلْقُراحَ وَاِنْ اَذقْ ـ فَبُلغَةُ عَيْشٍ اَوْيُبَادُ عَمِيدُهَا ،،.

"Ey Amca Oğulları! Siz ve bizler. (iranlılar ve Araplar) tıpkı birbirine kenetlenmiş iki elin parmakları (gibi) idik.

Ey Amca Oğulları! Siz, (buna rağmen) Türkleri işimizin başına getirdiniz. Oysa biz bu devletin çok daha önceden hem dayanağı hemde direği idik.

208- el-Hamevî, III, s. 174.
209- İbni Tağrı berdî, **en-Nücum**, II, s. 233.
210- Kitapcı, Z. **et-Türk**, s.129.
211- **et--Taberi**, IX, S. 165. وجه المتوكل زيرك التركى فى مائتى الفا فارس من الاتراك
212- el Mesûdî, II, s. 236.

Bu barbar Türkler (şimdi) nasıl olur da bizim servet ve ganimetlerimize ortak olurar. (Halbuki herkes bilir ki o bizim hakkımızdır.

Allaha yemin ederim ki,(bundan böyle bir damla) tatlı su içmiyeceğim. İçsem bile ancak yaşayabilecek kadar içeceğim, (açlık grevi yapacağım, ya o Türkler gider ya da bu) devletin direği yıkılana kadar." [213]

El-Mu'tasım'dan sonra Türkler için Orta Doğu ve hilâfet ülkelerinde yeni bir devir daha başlayacaktır Bu devirde Türkler, bizzat icraatın içindedirler. Türklerin, hilâfet merkezinde icraata ortak olmaları ve bunun başta halifeler olmak üzere **idârî, askerî** hatta **edebî** sahalardaki tezahürleri, bu yöndeki sosyal ve siyâsî gelişmeler ayrı bir inceleme konusu olacaktır.

213- el-Kayravanî, **Züheru'l-Adâb**, Beyrut, 1972, s. 330.

UMUMÎ BİBLİYOĞRAFYA

Barthold. T. W., **Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler** İst. 1927

Barthold. T. W., **Turkestan Down to Mongol Invısıon.** London. 1968

El-Baharzı, Ebi'l-Hasan Ali b. El-Hasan **Dumiyyetü'l-Kasr.** Beyrut

El-Belâzurî, **Fûtuhül-Büldan,** Tah. A.E, ET-Tabba' ve Ü. E. Et-Tabba'. Beyrut 1958

El-Buhturi, **Divanü'L-Buhturi** Tah. H. K., Es-Seyyafi, Kahire 1963

El-Cahız, **Fezailü'l-Etrak,** (Resailü'l-Cahız,) Tah. A. M. Harun, Kahire, 1964

El-Cahız, **Kitabü'l-Heyevan,** Tah. A. M. Harun, Mısır, 1958

El-Cahız, **Zemmü, Ahlâkı el-Küttab,** (Resailü'l-Cahız) Tah. A. M. Harun, Kahire, 1965

El-Cehşiyari, **El-Vüzera vel-Küttab,** Kahire 1938

Corci Zeydan, **Tarihu Mısır el-Hadis,** Mısır 1967

Corci Zeydan, **Tarih et-Temeddün el-İslâmî,** Mısır 1967

Cebr, Cemil., **El-Cahız ve Muetematu Asrihi,** Beyrut 1957

Eliot. C., **Turkey in Aourupe,** London 1945

İbnü'l-Esir, **El-Kâmil,** Beyrut 1965

El-Ensari, Muslim b. El-Velid, **Divanu Sariu'l-Gavani,** Tah. S. Ed. Dahhan, Mısır, 1958

Emin. A., **El-Kâmil,** Kahire, 1962

Gibb. H. A. R., **Orta Asya'da Arap Futuhatı,** çev. M. Hakkı, İst. 1930

Halling G., **A Study in Turkish Values,** London 1954

Hitti P. K., **The Araps,** Chicago 1962

Hasan. İ. H., **Tarihü'l-İslâm,** Kahire, 1958

El-Hamavi, **Mucemü'l-Udaba,** Mısır 1931

El-Hamavi, **Mucemü'l-Büldan,** Beyrut 1955

İbnu Abdı Rabbih, **El-lkdel-Ferid,** Kahire 1944

İbni Kesir, **El-Bidaye,** Mısır 1932

İbni Hubeyb, **Esmeü'l-Muğtali** (Navadiru'l-Mahtutat), Kahire 1964

İbnü'l-Fakih, **Kitebü'l-Büldan,** Leiden, 1885

İbnü-l-Ibri, **Tarihu Muhttasaru'd-Düvel** (Tarihsiz)

İbni Hazm, **Cevamiussira ve Hamse Resail,** Tah. N. El-Esed İ. Abbas A. Şakir Mısır

İbni Hubeyb, **Esmaü'l-Muğtalin mine'l-Eşraf,** Tah. A. M. Harun, Kahire 1954

El-Hatib El-Bağdadî, **Tarihu Bağdat,** Mısır 1931

El-İsbahanı, **El-Ağanî,** Kahire

İbni Fzalan, Risâle. Neşr., **Sâmi ed-Dahhan,** Dımışk 1960

İbnü'l-Fakih, **K. El-Büldan,** Leiden 1302

İbni Tayfur, **Kitabu Bağdad.**,Tah. M. Z. H. El-Kevseri, I. A. El-Huseyni, Kahire, 1944

İbni Kuteybe, El-Maarif, Tah. S. Akkaşe, Kahire, 1960

İbni Tağrıberdi, **En-Nucûm Ez-Zahire**, Kahire, 1930
İbnü'l-Mü'tez, **Tabakat es-Suaura**, London, 1936
İbnü Havkal, **Kitabüs Surat el-Ard**. Ed. J. H. Kramers, Leiden, 1938—39
El-İstahari, **Mesalik el-Memalik**, Leiden, 1927
Kitapçı, Z, **Et-Türk fi Müellefât'il-Cahız**, Beyrut, 1972
Kitapçı, Z., **Hzz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, İstanbul**, 1986
Kitapçı, Z., **Semerkant'da İslâmiyetin Yayılışı**, Türk Dünyası Araştırmaları,no:29
Kitapçı, Z., **Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler**, Türk Kültürü, Ankara 1972, no:112
Kitapçı, Z., **Ummahatü'l-Hulefa Mecelleh**, Mecmau'l-Luğa el-Arabiyye, Dımışk 1972, no:3
Kitapçı, Z., **The first Challange of the Turks apainst the Arab**, Tarih Dergisi, XXXII, İst. 1979
Lewis B., **The Middle East and West**,London, 1960
Ligeti L., **Bilinmeyen İç Asya**, İst. 1970
Landau R., **İslâm and Arabs**. London, 1958
En-Necm V.T., **El-Cahız vel-Hadratü'l-Abbassiyye**, Bağdad, 1965
Ray H. C. **Dynasti History of Northern İndia**, Calcutta, 1931
Es-Süyûti, **Farihu'l-Hulefa**, Mısır, 1952
Er-Remzi M. M., **Telfiku'l-Ahbar**,Orenberg, 1908
Shaban, M. A., **The Abbasid Revolution, Cambridge**, 1970
Es-Sealibi, **Letaifü'l-Maarif**, Mısır, 1960
Şeşen, R.,**Eski Araplara göre Türkler. Türkiyyat mecmuası**, İst. 1969, XV, II-36
Şeşen, R., **İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler**. Ankara, 1985
Şelebi Ahmet, **Et-Tarihul-İslâmi vel Hidaretü'l-İslamiyye**, Kahire 1960
Sayılı, A. and Frye, R. N.,**The Turks in Khurasan and Hransoxania at the time of the Arap Conquest**, Müslim World, XXXV, 1945, 308-315
Sayılı, A. and Frye, R. N., **Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ı Türkler**, Belleten, XXXVII, 1946, 97-131
El-Mesudi, **Vuruc ez-Zeheb**, Tah. M. M. Abddul-Hamid, Mısır, 1964
Et-Taberi, **Tarihu'l-Umman vel-Mülük**, Tah. M. Ebul-Fazl İbrahim, Beyrut, 1966
Ebi Temmam, **Divanü ebi Temmam, Bi-Şerhi'l-Hatib et-Tebrizi**, Tah. Abdu Azzam, Mısır, 1951
Yıldız H. D., **İslâmiyet ve Türkler**, İst. 1976
Yakûbi İbni Vazıh, **Tarih Beyrut**, 1960 I—II el-Büldan, Neşr M. S. de goje, Leiden, 1892
Yusuf S. M., **Studies in İslâmic History and Culture**, Lahore, 1970

İNDEKS

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

SİPARİŞ FİŞİ

ADINIZ, SOYADINIZ:..

AÇIK ADRESİNİZ :..

....

TELEFON:.....................................

Aşağıda işaretlenmiş olan yayınların yukardaki adresime gönderilmesini istiyorum. Tutarı olan .... Lira 141720 nolu posta çeki hesabınıza yatırılmış ve makbuzu ilişikte sunulmuştur.

İMZA :..............................

Kitabın numarası yazarı ve adı.	**Adet**	**fiyat**	**tutar**
□ 08 Hasan Oraltay, KAZAK TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ, 328 Sf.		1000	
□ 10 Prof. Dr. Faruk Sümer, TÜRKLER'DE ATÇILIK VE BİNİCİLİK, 1. hamur, 132 sf.		1000	
□ 14 Prof. Dr. Faruk Sümer, YABANLU PAZARI: SULÇUKLULAR DEVRİNDE MİLLETLERARASI BÜYÜK BİR TÜRK FUARI, 1. hamur, 156 sf.		1500	
□ 15 Necati Asım Uslu, TÜRKÇE'DE YALNIZ GÖZE AİT DEYİMLER VE ATASÖZLERİ, 58 sf.		350	
□ 16 Prof. Dr. A. Mecit Doğru, YUKARI KÜR BOYLARININ YER ADLARI ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA, 96 sf.		350	
□ 17 Prof. Dr. Amiran Kurtkan, MİLLÎ EĞİTİM STRATEJİMİZ NASIL OLMALIDIR?, 124 sf.		700	
□ 18 Hayri Başbuğ, AŞİRETLERİMİZDE AT KÜLTÜRÜ, 116 sf.		700	
□ 19 Müşterek eser, SOSYAL SİYASETİMİZDE YENİ BOYUTLAR, 189 sf.		1500	
□ 20 Doç. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE TÜRKLER, 109 sf.		900	
□ 21 Prof. Dr. Sacid Adalı, DAHA İYİ HİZMET GÖRME AÇISINDAN KATILMALI YÖNETİM, dikiş ciltli, 212 sf.		1650	
□ 22 Doç. Dr. Cevdet Küçük, OSMANLI DİPLOMASİSİNDE ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI, dikiş ciltli, 192 sf.		1500	
□ 23 Müşterek eser, SENDİKAL MES'ELELER, dikiş ciltli, 255 sf.		1800	
□ 24 Prof. Dr. Mehmet Eröz, ATATÜRK, MİLLİYETÇİLİK, DOĞU ANADOLU, dikiş ciltli, 296 sf.		2000	
□ 25 Sabahat Emir, KOMPOZÜSYON YAZMA SANATI, YÖK tavsiyeli, dikiş ciltli, 340 sf.		2000	
□ 26 Prof. Dr. Amiran Kurtkan, EĞİTİM SOSYOLOJİSİ, dikiş ciltli.		2000	
□ 27 Robert Bass (Çeviren: Dr. Yusuf Alper), TARIMDA SOSYAL GÜVENLİK, dikiş ciltli.		1000	

☐ 28 Doç. Dr. Zekeriya Kitapçı, ORTADOĞUDA TÜRK ASKERİ VARLIĞININ İLK ZUHURU, dikiş ciltli,	1200	
☐ 29 Prof. Dr. Turan Yazgan, SOSYAL BÜNYE VE SOSYAL SİYASET, dikiş ciltli	2000	
☐ 30 Gürbüz Ersan, TÜRKİYE'DE SOSYAL GÜVENLİK UYGULAMALARI, dikiş ciltli,	2000	
☐ 31 Safa Öcal, DEVLET KURAN KAHRAMANLAR (Ertuğrul Gazi ve Haziresinde Yatanlar), dikiş ciltli,	1000	
☐ TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI, iki ayda bir çıkar, ortalama 250 sf. Türklük bilgisi dergisi, 1. hamur, dikiş ciltli,	2000	
Toplam		
tenzilat % 20		
yatırılacak tutar		

Lütfen ödemeli teklif etmeyiniz.

Pul

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

Posta Kutusu: 94
Aksaray-İSTANBUL